

A GRÓF TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG
HONISMERTEŐ BIZOTTSÁGA KÖZLEMÉNYEINEK I. PÓTFÜZETE

TELEPÜLÉSEK.
EGYHÁZAS ÉS
EGYHÁZATLAN FALVAK
DEBRECEN VÁROS MAI HATÁRA
ÉS KÜLSŐ BIRTOKAI TERÜLETÉN
A XI—XV-İK SZÁZADOKBAN.

A GRÓF TISZA ISTVÁN TUDOMÁ-
NYOS TÁRSASÁG 1925. ÉVI JANUÁR
13-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉBEN BEMU-
TATOTT SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

Írta : ZOLTAI LAJOS.

KIADJA

„MÉLIUSZ“ KÖNYVKERESKEDÉS KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA. 1925

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS A TISZÁNTULI REFORMATUS EGYHAZ-
KERÜLET KÖNYVNYOMDA-VALLALATA 1926.

Debrecen eredete épen úgy bizonytalan és homályba vész, mint a magyarságé, amelynek már régóta egyik legjellegzetesebb képviselője, legnagyobb és legjelentékenyebb városa.

Nevét Debrecunak — Debrecönnek — írva, legelőször a XIII. század első évtizedeiben szerkesztett váradí regestrumban találjuk.¹ Ez a följegyzés még semmivel sem mutatja különbséget a körülötte már akkor is meglévő többi falunál. Sem apát, prépost, vagy királyi várispán nem lakik benne; sem országos fontosságú esemény nem zajlik le itt. Nem dicsekedhetik még semmivel, ami akár akkori, akár mostani felfogás szerint fölibe emelné szomszédaiknak és a tekintély fényével sugározná be a nevét. Villa Debrecun egészen közönséges esettel, családi pörösködéssel kapcsolatban került bele az istenítéletére bízott pörök váradí jegyzőkönyvébe. Az idevaló Teco nevű szabad ember — akiről nem tudhatjuk, hogy ősfoglalo avagy adományos birtokos, királyi szolga, várjobbágy avagy idegenből ideszakadt vendég volt-e — a szent László király sirjánál megerősített ítélet szerint tartozott egy márkát és egy fertót fizetni egy rabszolganőért és ennek két leányaért a szomszédos Szepes faluban lakó Imre nevű sógorának.²

Ez egyszerű eset megörökítésének minden jelentéktelensége mellett, azonkívül, hogy a város létezéséről ez a legelső, legrégibb írott emlék, Debrecenre nézve másik fontossága is van. Mert nagyon megerőtleníti a jó öreg Szűcs Istvánnak azt a következtetést, amelyet ő Podhradszkyra és Schönwisnerre támaszkodva, Debrecen város keresztes-zászlós bárányt ábrázoló cimere eredetéhez fűzött.³ A regestrumot vezető váradí kanonok ha 1235-ben még csak „villá“-nak, falunak ösmerte a tőle nem is messze fekvő Debrecen, akkor II. Endre nem is ruházta fel azt sem városi szabadalmakkal, sem címerhasználat jogával. Utóbbival már azért sem, mert a címerek osztogatása nálunk is, a külföldön is, csak száz évvel később kezdett szokásba jönni. Azonban nincs kizárva,

¹ Váradí Regestrum. Karácsonyi—Borovszky és Kandra K. magyarázatai szerint. 385/138. sz. eset.

² Egy márka és annak negyed része a mi rozsz papírpénzünkben kifejezve 437536 koronával egyenlő. III. Béla király ezüst márkája, mely még a XIII. század első felében is orsz. súlymérték volt: 233.2533 gramm tiszta ezüstöt jelentett. (Dr. Homan: Magy. pénztört. 104—109. l.) Most egy gramm tiszta ezüst ára 1500 kor.

³ Szűcs I.: Debrecen város történelme I. k. 29—31. V. ö. Tudom. gyűjt. 1827. XII. k. 79. Podhradszky cikke és Notitia hung. rei nummariae III. 131. Schönwisnertől.

hogy II. Endre keresztes hadjáratát, melyre 1217-ben indult, a debreceniek néhány harcossal és néhány ezüst márkával támogatták volna.

Ámbar a váradi regestrumnál régibb írott följegyzés hiányzik Debrecenről, mégis abból, amit a hazai általános történetírás a honfoglalásról, a magyar nemzet kialakulásáról, az új haza földjén megtelepedéséről, a nyugati keresztény civilizációhoz csatlakozásáról tanít és amit a nyelvtudomány a helynevek eredetéről, értelméről ezideig megfejtett: Debrecen és környékét illetően is megállapíthatók a következő tények:

1. *A honfoglalók ezen a tájon is nem teljesen üres és lakatlan földet szállottak meg.* A Névtelen szerint a Nyírséget, melynek épen a szélén fekszik Debrecen, Előd fia Szabólc, Márk Krónikája szerint pedig Kund fia, Kusid és Kupán foglalták el. Akár azért, mert Bihart, hová Debrecen közigazgatásilag és egyházilag tartozott, Árpád fia Zoltán hozományul kapta Mén Maróth közár, némelyek szerint bolgár fejedelem leánya kezével, akár más okból, ennek a területnek jelentékeny része a legelső királyok idejében királyi várföld. Épen a váradi regestrum szerint a Hortobágy környékén még a kolosi várnak is voltak birtokai.

2. *A Debrecen vidékén talált meghódított autochton lakosok legalább is két, egymástól fajilag és nyelvileg teljesen különböző néphez tartoztak.* Egy részök, úgy látszik a kisebbik, morva-szláv, más részök, a többség, Mén Maróth közár nevű hun-bolgár alattvalói. Magának Debrecennek a neve, amint az ó-szláv nyelv ismerői állítják,⁴ morva-szláv, amiből szláv nyelvű őslakosságra, szláv eredetre következtetnek.⁵ Bizonyos, hogy a környéken néhány más falu is visel ilyen szláv hangzású nevet. De kétségtelenül többségben vannak a turáni népektől származó helynevek, még Debrecen közvetlen szomszédságában is.⁶ Ez utóbbiak, ki-

¹ Szűcs I. id. m., I. 27—28. — Debreceni Képes Kalendárium 1920 évf. 28—63.

⁵ Hetekkel ezen értekezésem megírása után dr. Németh Gyula a Pázmán egyetem tanára új és meglepő magyarázatot fűzött a Debrecen szó eredetéhez és jelentéséhez. Debrecen is török szónak tartja. Debre = az ozman tepre = mozogni, élni. Debre—szün. (a váradi regestrumban Debrezun) = mozogjon, éljen, vagy mozogj, élj. Ez az elnevezés régi babonás névmágiára világít rá. Az újszülöttnek gyakran adtak jókívánságot kifejező nevet, amely hívatra volt távol tartani a rossz démonokat. Ebből Németh Gyula azt következteti, hogy Debrecen a nevet Debreszin, Debrezun nevű árpádkori török úrtól kapta, mint alapítójától és első birtokosától. (Magyarság 1925 április 28., 95. szám.)

⁶ Néhány példa: I. Turáni nép (török, hun, bolgár, kun) nyelvéből származó helynevek vidékünkön: Bajon, Baj = hős származéka. (M. Nyelv X. 434.) Balmaz = nemlévő. (M. Nyelv XI. 148. és XVIII. 95.) Báthor = hős. (M. Nyelv XI. 435.) Böszörmény = Muzulman, Mohamedan. Ondód = On = tíz származéka. (M. Nyelv XI. 252.) Thege (hajdan D-n közelében ily nevű birtok és Tekeszarva (halom a Hortobágy mellett) kun eredetű személynevek után = bika, kos. (M. Nyelv X. 301.) Épen így Ohat. Torna = turna = daru. (Turul 1908:150.) Zám = szántó (?) (Föld és ember

véve a közönséges, magyar ember által is érthető jelentéssel bíró helyneveket (pl. Hatház, Téglás, Földes, Mihálydi, Nyíregyháza, Ujváros, Ujfalú, Nádudvar, Kisujszállás, Szentmárton), régiségre nézve vetélkednek a szláv hangzású helynevekkel.

3. *Elég korán, a honfoglalás után, még inkább a XI. században törőkfajú bessenyők nagy számmal csatlakoztak a magyarsághoz; kisebb-nagyobb csoportokban szállották meg Szabolcs és Bihar még mindig gyér népességű területét is. A századi apátság alapítója a XI. század második felében vegyesen adományoz az új monostornak Hortobágy vidéki birtokain magyar és bessenyő szolgálkat.⁷ A bíhari gyeput is magyar székelyek, bessenyő vitézekkel együtt őrzik.⁸ De a bessenyőkön kívül más turáni fajú néptörödékek is vegyülnek ez időben a magyarság közé. Izmaeliták vagy böszörmények és kunok. Amazok nem egyszer szerepelnek a váradi regestrumban s úgy a régi Szabolcsban, mint Biharban egy-egy község neve őrzi ma is az emléköket. A Nagykun-ság kunjait pedig a Szent László által foglyul ejtett kunok utódainak tartják.*

4. *Biharmegye és a Nyírség népe is a XIII. században már annyira hozzáidomult a polgárosodáshoz s úgy megsaporodott, hogy ezen a területen két annyi község mutatkozik, mint amennyi ma van. Igaz, hogy a legtöbb csak néhány házat számláló törpe falu. Nem népesebb mostani nagyobbacska tanyánál. Ritka kivétel a Várad közelében fekvő Ártánd, ahol a garamszentbenedeki apátnak 120 házhelye volt már I. Géza király idejében.*

5. *Ugyanezen vidék népszaporodását a nyugatról érkező idegenek bevándorlása is előmozdította. Nem ok nélkül sejtjük, hogy e vendég népekből jutott Debrecenbe, meg a szomszédságba is. Valamiképen az Olaszi, Németi, Tóti, Csehi helynevek vallón, olasz, flandriai, teuton, szász, sváb, frank eredetű, de korán a magyarságba olvadt települőkre emlékeztetnek,⁹ úgy a debreceni Burgundia és Német ucca is az ott elhelyezkedett vallón olasz és teuton származású jövevényekről kaphatták ezt a sok százados nevet. Nagy Lajos és Zsigmond királyoknak Debrecenhez intézett leveleiben használt eme kifejezés: „cives et hospites“, nem ezt a sejtelmet támogatja-e, avagy csak a királyi kancelláriának megszokott sablonos megszólítása?*

*

Debrecen város múzeuma által, fennállása óta, húsz év alatt folytatott kutatások, a pusztai templomhelyeken, téglai és vakolat-

1922: 238.) II. Szláv eredetűek: Polgár = ekés, szántóvető. (M. Nyelv IV. 228.) Sétér = sajtár. (M. Nyelv II. 57.) Szata. (M. Nyelv XIX. 105—110.) Épen így Szoboszló, Szovát, Nánás.

⁷ Arpk. Uj Okmt. I. 24—27. 1.

⁸ Dr. Györffy J.: A feketekőrös völgyi Magyarág települése. Bpest, 1914. 33—35.

⁹ V. ö. Karácsonyi J. A magyar nemzet történeti joga 128—131. 151.

törmelékekkel borított földeken végzett ásatások megszólaltatták az eddig némán hallgató, elrejtőzött szemtanúkat, vallomástételre idézték a romokat. Ez ásatásoknál tett megfigyelések, az ott szerzett tapasztalatok több tekintetben kiegészítik, magyarázzák a néha szűkszavú, hézagos, avagy nem eléggé világos középkori följegyzéseket; máskor pedig némely kérdésnél pótolják a teljesen hiányzó írott forrást.

Különböző levéltárak anyagának s az eddigi ásatások eredményének kölcsönös támogatásával sikerült máris megállapítani azt, hogy azon a körülbelül húsz négyszögmértföldnyi területen (több 200,000 katasztrális holdnál vagyis 100,000 hektárnál), amely ma Debrecen város határa, hozzá számítva még, történelmi jogon, régi földesúri birtoklás jogán, a külön közigazgatási területet alkotó Guthpusztát Szabolcsban, Sámson és Szovát községeket Hajdú-megyében: *csaknem ötven kisebb-nagyobb községben tömörülve élt az Arpádok és Anjouk korabeli népesség.* (L. a mellékelt térképet.)

De már most hangsúlyozni kívánom, hogy ez az ötven falu egyszerre, ugyanazon időben, akkor sem volt néptartó hely. Egyik kedvezőtlen körülmények hatása következtében megakadt a fejlődésben, sőt feloszlott, elpusztult. Mellette a másik felvirágzott. Vagy alkalmasabbnak látszott helyen települt új község; leginkább ezek kapták az első megszálló, illetőleg birtokos személynevével kapcsolatban a *háza, laka, telke, ülése* szavakból összetett helynevet, amelyek a XIV. XV. századbeli oklevelekben sűrűn tűnedeznek elő. E falvak egy része nagyon törpe. Legfeljebb kisebb birtokú nemes úr családjának, cselédségének, szolgálóinak szállása. Az ősi nemzetségi szervezet felbomlása, a közös ősi birtokok megosztása nem csekély befolyással lehetett új kis falvak keletkezésére. Bár ugyanazon időben, a tatár járás után, számos törpe falu lakossága egy-egy nagyobb községben tömörült, hogy esetleg sikeresebben védekezhessék támadások ellen, könnyebben építhessen templomot és viselhesse a közterheket.¹⁰

Milyen volt a legrégebb magyar falvak külső képe, milyen az alakja? E kérdésre inkább csak általános jellemzéssel, mint részletes leírással felelhetünk. Több hipotézissel, mint pozitívummal. Egy bizonyos. Bizonyos, hogy ezek a falvak az igénytelenségnek, és kezdetlegességnek, a szegénységnek sőt nyomorúságos életmódnak fészkei voltak. Több kényelmet és védelmet az idő viszontagságai, a hideg és meleg ellen aligha nyújtottak, mint a vastag nemezzel vagy gyapjas bőrrel borított ősi sátrak. Nem csoda, hogy a nomád élethez szokott magyarság soká és nehezen kedvelte meg a házat, melynek legelső formája, szerkezete itt az alföldön igen primitív lehetett.

A lakóhely megválasztását, az építési anyag alkalmazását mindig és mindenütt a természeti viszonyok szabályozzák. A termé-

¹⁰ Acsádi I.: Magyar birodalom tört. I. 316.

szeti tényezők és a lakosság foglalkozása, tehetősége és műveltsége eredőjeként alakul ki egy-egy vidék falvainak általános jellege. Különösen így kellett történni ennek hajdan, amikor az embereknek, népeknek egymással érintkezését a kezdetleges közlekedési viszonyok is nehezítették.

Ugy a mind máig meglévő nagyra nőtt alföldi községeknél, mint az elpusztult falvaknál a figyelmes szemlélő nyomban észreveszi, hogy a falu, ennek legalább is a legrégibb része, a magva, rendszeren emelkedett dombos helyen épült; közelében pedig a leg-ritkább esetben hiányzik egy-egy ér, folyó, vagy más vízmeder, tó. A települési helynek ilyen megválogatása ésszerű okokból történt s egy eredetileg pásztorkodó nomád nép legtermészetesebb igényeit elégítette ki. A kiszemelt dombos helyen preventív módon védekezhetett a talaj és árvíz ellen. A víz közelsége nem csak a meglepetés-szerű támadással szemben nyújtott nagyobb biztonságot, hanem megkönnyítette az ivóvíz szerzését és a jószág itatását. Már az ő ember is épen így kereste ki települése helyét.

A házhelyek (mansio), udvarok (curia), úgy tetszik, hogy nem szanaszét szórva, hanem szorosan egymás mellett sorakoztak, rendszeren egy-egy közút mentén. Ez által egy vagy két soros-szeres ucca keletkezett, némelyik faluban több is. Pérchy Míke fiai Egyházas és Egyházatlan Pércs nevű, Debrecennel szomszédos falujokat — a mai Mikepércset — 1347-ben egymás között felosztván, részint két, részint egy házsorral beépített három ucca felől rendelkeznek.¹¹

Uccák mentén épültek tehát a megtelepült magyarok legelső lakóházaí és gazdasági épületei; utóbbi még a háznál is primitívebb enyhely, karám-kosárféle a jószág számára, ha ugyan ez is nem egy fedél alá szorult a gazdával. Kosárnak nevezett enyhely még a XVIII. században is gyakori a Hortobágnál; a Halápon most is található földbe ástott épületet, melynek egyik fele emberi lakás, másik istálló. Mikor már gabonaféléket is kezdett termelni a polgáriasodó magyar s némi téli takarmányról való gondoskodásnak szükségét érezte: csúrt is épített az udvarház közelében.

A lakóház sokáig a lehető legkezdetlegesebb alkotmány, még akkor is, ha hordozható sátor idomához ragaszkodott a tulajdonosa. Vagyis, mikor a lakóház nem földbe mélyített, hanem a földszíne fölébe rakott, fennálló épület volt is, amelyet könnyen ellehetett hordani egyik helyről a másikra. Mert mindkét esetben a leg-hítványabb anyagot használták az építkezéshez: földet, agyagot, sarat, nádat, gyékényt; fát, amennyi kellett. A fa még akkor bővebben volt. Az alföldön is jóval több az erdő, mint most. Jutott belőle oda is, ahol ma hirmondó síncs belőle. Az akkori házak — ahogy elképzelhetjük — ízibe összetákolható kunyhók, amilyeneket a mezei csöszök, pásztorok ma napság is eszkebálnak; vagy

¹¹ Anjouk. Okmt. V. 107—109.

félíg, egészben földbe vájt nyerges tetejű putrik: a bejárat előtt, hogy a lakás télen melegebb legyen, előrenyúló gáttal. Debrecen város zsellér módon élő erdőtelepítői, a vákánycsosok ilyen földházakban élnek mais, Halápon, Fancsikán, Pacon, Bánkon. Ha ezeket a vákánycsos tanyákat egymás mellé rakhatnók kunyhóikkal, putrijaikkal, óljaikkal együtt: *előttünk állana egy középkori magyar falu hű mása.*

A robotoló szegény munkás tömegek lakóházainál nem sokkal voltak különbek, jobban, kényelmesebben, tartósabban készültek a birtokos nemes urak kuriái, úgy a kereskedésből, mesterségből megvagyonosodott debreceni polgárok házai. A szomszédos Szepesiek a nagyobb birtoku középnemességhez tartoztak. Biharban, Szabolcsban, Szatmárban, Ugocsában és Beregben számos falu és néhány száz jobbágy urai, mégis a leleszi konventnek a köztük more patrio dult adász veszekedésekről írott 1494. évi jelentéséből azt a jellemző esetet olvashatjuk, hogy Szepesi Mihály *kuriájának fedelét* atyafiai, másik két Szepesi úr, hatalmasul elhordatták és *barmaikkal megétették.*¹²

Maga Debrecen még kétszáz évvel utóbb is hasonló gyatra szerkezetű és külsejű házak tömege. A keserves emlékü Caraffajárását követő időben, 1698-ban az előljárásság összeírt földalatti nagyobb házat 104-et, kisebbet 324-et, romladozót 242-öt, nagyszerű téglaházat csak 17-et, kisebbszerűt 66-ot, vegyesen fából-téglából épültet 27-et.¹³ Ne csodálkozzunk tehát azon a külföldi utazón, aki ugyanabban az időben így jellemzi Debrecent: a város óriási terjedelmű, de igen rondán épült. Alacsony házai majd a földbe süllyednek és a templom körül lévők kivételével mind nád-dal fedvék.¹⁴

Debrecen környékén, e sűrűn települt sok kisebb-nagyobb falu közül majd mindegyik büszkélkedhetett egy, az alacsony házak és viskók fölébe emelkedő, állandó jellegű, századoknak szánt diszes épülettel: *templommal*, ahogy akkor tisztességgel mondották: szentegyházzal. Aligha volt falu a középkorban, legalább egy kisebb sacralis épület nélkül a kultusz számára: kápolna vagy a temetőben, vagy az uraság kuriája mellett. A vándorló nomád életet földhöz kötött lakással; az ősi pogány szertartásokat a kereszténységgel fölcserélő magyarság települése a templomok körül jegecesedett meg; a polgárosodásnak élesztői — közelmerten — a monostorok és a templomok. István király törvénye még csak minden tíz falut kötelez egy templom építésére. Alig kétszáz évvel később már minden valamire való falunak népe, földesurával vetélkedve, lelki szükségétől hajtva törekszik saját külön szentegyházért. Így vált a templom a letelepedés állandóságának sarokkövévé, a neki lendülő civilizálódás fontos tényezőjévé. Ne felejt-

¹² Debr. Ltr. Dípí. gy. 311.

¹³ Szűcs I. id. m. II. 636. I.

¹⁴ A. Pinxner utazása. 1694. Szamota: Régi utazások. 426. I.

sük, hogy nagyon sokáig a templom papja volt az egyetlen iskolázott, tanult ember a faluban, írástudója, tanácsadója mindenféle ügyes-bajos dolgaiban a gyámoltalan népnek. A templom falai között talált a legszegényebb ember is, míg élt, bújában-bajában vigaszt-enyhületet; holta után pedig elfáradt teste is az egyház árnyékában pihent meg. Szent Lászlónak a szabolcsi zsinaton hozott első törvénykönyve tizenkét napon át kalodába zárva, kenyéren és vizen vezekelteti azt, aki halottját nem az egyház mellé temetteti. Így lett minden templom-udvar egyuttal a falu temetőkertjévé. Méliusz a debreceni hitvallásokban éles kemény szavakkal kárhoztatja a szentelt földbe és a templomban való papistas temetést;¹⁵ mégis a kálvinista magyarság sem tudott azzal teljesen szakítani.

Debrecen határában és külső birtokain ez ideig harminc faluról mutatható ki, hogy azok egykor templommal, vagy kápolnával ékeskedtek. Magában Debrecenben két templomot és négy, vagy öt kápolnát emelt a mennyei üdvösség után vágyakozó hitbuzgóság. Ohaton is ugyanazon időben egy monostori és egy parochiális egyház állott. Boldogfalvában a templomon kívül külön kápolnáról találtam följegyzést. Az Árpádkor végén és az Anjoukorban monostoros helyek voltak: Debrecen, Ohat, Zám és a Nagyerdő tövében Szalókfalva, vagyis a későbbi Monostorfalva.

E középkori templomok, egyetlenegynek kivételével, teljesen elpusztultak. Némelyiknek alapfalaait a reá borult anyaföld még őrzi, rejtve. Némelyiknek romjaiból még ennyit sem kímélt meg az emberi közönyösség, tudatlanság és kapzsiság. Egyedül a belső guthi árpádkori templom hajójának falai dacolnak még az idő vasfogával. Hogy ezeket is egészen szét nem rágta, a puszta birtokosának, Debrecen város kegyeletes gondoskodásának köszönhetjük. Véle egykorú, valamivel talán régebbi eredetű rom a mi környékünkön még a herpályi csonkatorony, amely ösmeretlen szerzetesrend kéttornyú monostori templomának bús emléke.¹⁶ A szomszédos zeleméri csonkatorony mindkét romnál fiatalabb. A XV. századnál előbb aligha épült. Egy 1496-beli oklevél szerint akkor már fennállott.¹⁷ Ugyancsak a kései csúcsíves stílus nagyobb szabású építészeti alkotásának csaknem teljesen ép példánya környékünkön a nyírbáthori ref. templom, a hatalmas, dúsgazdag Báthory család temetkező helye.¹⁸

Ezek a mi síkföldi templomaink, kápolnáink jól égetett téglából épültek. Terméskövet a legritkább esetben, legfeljebb az ajtó- és ablakbélésekhez, a boltozat díszítéséhez, támaszfalak, oszlopok alapzatához, fejéhez használtak, amire példa a nyírbáthori templom.

¹⁵ Kiss Áron: A XVI. sz. tartott magyar ref. zsinatok végzései. 238—239., 554—555. és 591—592. l.

¹⁶ Bunyitay: Várad püsp. tört. II. 363—366. l.

¹⁷ Debr. Dipl. gy. 321. sz.

¹⁸ Arch. Ért. 1893: 413—425. és 1915: 261—247. l.

De kövirágokkal gazdagon ékesítettnek látszik a debreceni Szent András templom is, a leégése utáni állapotában ábrázoló rajzon. Múzeumunk ez ideig tizenhárom puszta-templom helyét tárta fel; de csak a zámi köríves templom körül került elő néhány kisebb faragott kockakő, amilyeneket a még megátsatlan fancsikai templom dombján is vettem észre. A parlaghi csúcsíves templomnál nagyobbacska talpkövet és egy boltozatgerincet találtam.

Kevés figyelemben részesült eddig, nyilvánosan nem is volt ösmertetve a vároosi múzeumban őrzött kőszobornak két darabja. Életnagyságú faragott oroszlánnak töredékei ezek: a fej felső része és az első parlábnak fekvő karmai. Debrecennel a Hortobágy felől szomszédos nádudvari Sétér-pusztá templomhalmában, a Kősi partján találták évekkel ezelőtt. Állítólag hasonló módon faragott több kő is hevert ott. A nádudvari parasztok pedig hazavitték, hogy káposztanyomó kőnek használják. Az oroszlán fejét és karmait

Kőoroszlán feje a nádudvari sétéri templomhalmából.

ettől a szereptől szabadítottam meg némi utánnajárással és költéssel. Sétér a XV. században a petri Derzs és Parlaghi családokat uralta,¹⁹ kik Zeleméren is birtokosok voltak. A pápai tizedjegyzék a XIV. század elején Sétért mint egyházas falut nem említi. Már pedig a stilizált oroszlánfej a XII—XIII. század művészetére vall. Az analógiák arra engednek következtetni, hogy a sétéri templom kapujának faragott oszlopai voltak, az oszlopok pedig két fekvő oroszlánon pihentek.²⁰

Az ásatásoknál tett megfigyelések alapján e szerény falusi templomok alapformájára, építészeti sajátosságaira nézve helyenvalónak látom megemlíteni még a következőket: köríves (román-

¹⁹ Csánky. M. orsz. földr. a Hunyadiak korában. I. 533—539. l.

²⁰ V. ö. Dr. Henlszmann. M. orsz. műemlékei: a jáki apátsági templom és Bunyitay: Várad püsp. tört. II. 352. Az almási monostor.

kori) stílusban épültek a zámi, csécsi, ohati Szent Szűz — szalók-monostori és somai templomok. Ezek félköríves záródású apszisán kívül a támasztófalak teljes hiánya indokolja ezt a megállapítást. Toronyalapot egyiknél sem találtam. Ohaton talán csak azért nem, mert ott a talaj a templom nyugoti végén igen mélyen feldúlt volt, onnan minden téglát kiszedtek. Ugyanezen románkori templom szentélye helyén pedig hihetőleg a XV. században csucsíves temetői kápolnát emeltek, melynek téglából rakott alapfalait még eléggé épségben megtaláltam a 12 méter magas domb tetején.

Az átmeneti stílus sajátosságai ismerhetők fel a külső- és belsőguthi, halápi, macsi, balmazi templomok alapformáiban, melyeknek sarkain kiszökő támfalak jelentkeztek; egyébként még a románkori templomépítészet jellegét mutatják, a külsőguthinál félköríves apszissal. Tornyak ezeknek sem volt; ha csak a macsi templomnak nem, melynek nyugoti végén az alapfalakat a nánási vasut építések széthányták. Ügylátszik a legtöbb falu meglegegett fából ácsolt haranglábbal. Tisztán csucsíves építmény a parlaghi templom. Szentélyében egy korábbi templomnak szintén a nyolcszög három oldalával záródott apszisát találtam meg. Parlaghon tehát kétszáz év alatt gothikus stílusban kétszer épült fel a templom. A második egyház tornyos volt; tornya nyugoti végén emelkedett, a zelemérihez hasonlóan. A szalóksámsoni Szent Adalbert vértanu egyháza és a kamarástelki kápolna alapformáját nem ismerhettem fel, annyira szétszedték tégláit.

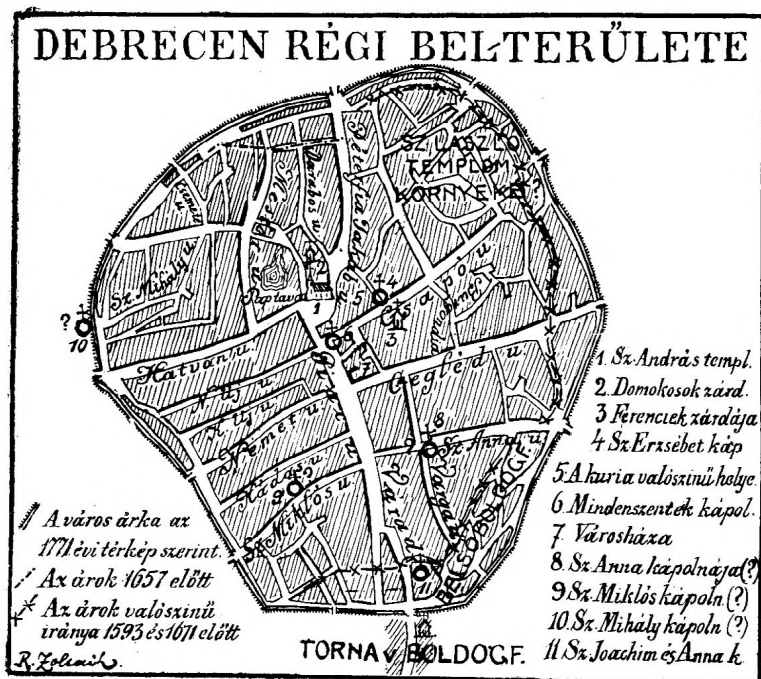
E templomok, kivéve a debreceni András-templomot, melyről még bővebben fogok szólni, általában kicsinyek. Apró gyülekezetek számára, szerény igényekkel, szegényesen építették ismeretlen nevű, harmad- negyedrangú mesterek. Hosszúságuk legtöbbször kétszerese az úgynevezett egységnek, vagyis a hajó belső űrszélességét kifejező számnak. Ez az egység a mi templomainknál 6—8 méter között váltakozik. Zámon, Ohaton, Monostoron a templom hossza háromszorosa, Parlaghon pedig négyszerese a szélességnek. De sohasem egészen pontosan. Sekrestyét csak Belső-Guthon és Halápon találtam még. Sirboltot pedig sehol, holott munkásaim legtöbb helyen élő és meghalt tanukra hivatkoztak, akik ásójukkal kopogtatták a kripták vasajtaíait. Ohaton és Balmazon a hosszahajó belsejében, illetőleg a falakon kívül részint kockakövekből, részint téglából rakott magános sírokat leltem, többnyire feldúlt állapotban.

A középkori építkezésnek még egy olyan jellemző sajátosságát vettem észre, amely a középkorban, alföldi templomok alapozásánál általános szokásnak látszik, mert Hódmezővásárhely puszta templomhelyeinek feltárásánál is megfigyelték. Akár feketeföldi halmon, akár homokdombon épült a templom, a fundamentumot mindig jól megdöngölt agyagból készítették és erre rakták a téglafalat, amely egy méternél mélyebbre ritkán esik a felszín alá. Nyirábrányban pedig középkori csucsíves templom alapzatát tárva fel, a téglával való takarékoskodásnak más módjával találkoztam.

A téglafal belsejét mészhabarcsba rakott mocsári vasércel töltötték meg. Ez a lápi érc a Nyíren gyakori. A templomoknál használt téglát mind jól égetett. Az elterjedt építészeti stílus szerint változik méretük, a modern téglától könnyen megkülönböztethetők; minél régebbiek, annál szélesebbek és vékonyabbak. A kötőanyag kökeménnyé vált. Valószínű, hogy ezek a téglafalú kis templomok eredetileg nem voltak kívül bevakolva. A balmazújvárosi határban feküdt Himesegyháza, épen tarka nyersfalazatától kaphatta nevét. A falak belsejéről lehullott vakolattörmeléken néhányszor felismerem a freskófestés nyomaait. Ennyit általában, a mi középkori falusi templomainkról.

*

Megkísérlem, hogy feleljek a tudtommal még eddig nem bolygatott ama kérdésre is, hogy *Debrecen régi belterületének*, a

mult század elején még sövényes árokkal, sánccal körülvett vároznak alaprajza, úgy, ahogy aránylag jelentéktelen változtatásokkal, kisebb-nagyobb szabályozások után, ma is előttünk van, mikor, mi módon, milyen sorrendben alakulhatott ki? (L. a város régi belterületét ábrázoló térképet. 2. ábra.) A város terjeszkedéséről, új házhelyek kiosztásáról szóló feljegyzések a XVII. századig

hiányoznak, Corvin János hercegnek egy 1503-beli oklevelén kívül; ez is voltaképen már régtől fogva megült, de valamely ismeretlen ok miatt elpusztult városrész újra benépesítéséről gondoskodik.²¹ A *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria*²² háromszor ismétlődő feljegyzése azt a sejtelmet ébreszti föl bennünk, hogy már a középkori Debrecen is két falu összeolvadásából alakult. Egyik a tulajdonképeni Debrecen, melyet legelőször, amint láttuk, a váradí regestrum említ, a másik a vele szorosan összenőtt Szent László falva, amelynek emlékét az 1332., 1336. és 1337. évi pápai tizedjegyzék tartotta fenn, amidőn az állandóan XXII. garassal adózó Domokos nevű papot „sacerdos de villa Sancti Ladislai”-nak nevezi, akit meg más években most a debreceni Szent László egyháza, majd egyszerűen debreceni plébánusnak mond, anélkül, hogy a személyazonosságot illetőleg a legkisebb kétséget támasztaná. Csak azt nem tudjuk még biztosan, voltaképen a város melyik része felel meg e középkori Szent László falvának, illetőleg Szent László uccának, ahogy Corvin János idézett oklevele írja. Boldogfalva összeolvadása Debrecennel jóval későbbi esemény. Ez már a törökvilágban történt.

A földrajzi tényezőknek, az alaprajz jellemző vonásainak s néhány írott adatnak egybevetéséből hozzávetőlegesen megrajzolhatjuk a debreceni település térbeli elhelyezkedésének időrendi vázlatát. Minden amellet szól, hogy legelőbb a *Paptava* környékén, ennek is a keleti és északkeleti oldalán indult meg a település. A *Paptava*, az első fűvészkert helyén, hajdan bizonyosan nagyobb területet borított és jó halászó hely is lehetett,²³ amely a plébánus javadalmához tartozott. Innen a neve. Felesleges vize délnyugat felé folyt le, Nagy- és Kisujj uccák irányában. A város 1771. évi térképe még feltünteti ezt a levezető-árkot. E tő partján épült Debrecen legelső temploma, bizonyosan még a tatárjárás előtt. Alapfalai a később fölíbe épült Szent András egyháza lebontásakor előkerültek. A honfoglalók itt a tő partján találták a már akkor Debrecen nevet viselő régi telepet; ide szállottak meg ők is vagy utódaik, a szent király szabadjai. Majd vendégek is érkeztek; először vallon-olaszok, valószínűleg a XII. században. Ezek hozhatták magukkal a gyapjuművesség, a posztómetők és szűrvégszabók kézművességét, amely Debrecennek sokáig legelterjedtebb, legvirágzóbb ipara maradt. Azután jöttek német települők is, híhetőleg a tatárjárás után. Valamelyik királyunk Debrecen is eladományozván valamelyik hívének, a falu várbirtok jellege megszűnt. Földesura az udvarházat, a kuriát a templom szomszédságában építette. Ez volt az a régi kastély (*vetus castellum* vagy *vetus curia*), mellyel néhány XVI. század-

²¹ Debr. Ltr. Dipl. gy. 370. sz.

²² *Monumenta Vaticana Hungariae*. Váradí egyhm. III. 41. sz.

²³ V. ö. Debreceni disputatio v. válaszüti komédia. S. Szabó József úr közlése.

beli oklevelünkben és jegyzőkönyveinkben ismételten találkozunk,²⁴ amelyet akkor világosan megkülönböztettek az új kuriától, ahol enyingi Török János és Ferenc szoktak megszállani, mikor Debrecenben tartózkodtak.²⁵ Utóbbinak hollétéről semmi tudomásunk nincs. A szájhagyományt biztos adatok nem támogatják. A régi kastélyt is csak hozzávetőlegesen jelölhetjük meg. Hiszen, miután az istentelen prédáló ember, Székely Antal 1565-ben porráégette, Bartha Boldisár korában (XVII. sz. közepén) már a helye sem látszott. A váradi káptalannak egy 1589. évi bizonyítványa árul el annyit az elpusztult kastély helyéről, hogy szőlővel beültetett kertjével együtt Csapó uccában feküdt. Csakis az ucca elején, a templom és a zárda közelében állhatott. Hajlandó vagyok a Kálvintér, Csapó és Vár uccák által határolt telektömbön sejteni a kastély nyomát. Ambár a Vár ucca név magában még kissé gyöngye érv. Miután ez az elnevezés alig száz év óta ragadt meg, élő szájhagyományra támaszkodva.²⁶ A XVII. és XVIII. századokban ezt a kis uccát is fölváltva Karancsi-köznek (Karancsi György tipografusról) és még inkább Könyvnyomtató-köznek hívták.²⁷ Mi most vagy fukarok vagyunk az elismerés szavaiban, vagy tájékozatlanok az elnevezés eredete felől. Miért mondunk Nyomtató uccát. Könyvnyomtató ucca helyett, mikor nem az ágyásban nyomtató lovak munkájára gondolunk?

A Szent András templom és kuriájok szomszédságaiban telepítettek le a város gazdag urai majdnem egyidőben a tanító Domokosrendieket és a Ferencrendi barátokat. Teljesen bizonyos, hogy a Ferencrendi atyák monostora Csapó ucca jobb oldalán, a város mai istállója helyén állott. Szomszédságában keletkezett a szegények legelső háza, az ispotály; mellette Szent Erzsébetről nevezett kápolna is épült. Külön tanácsházról, mely rendszeren a város közepén találta meg a helyét, a XVI. század negyedik tizedéig nem maradt fenn írott emlék. Debrecenben a legelső város-háza (Domus senatoria, Domus publicae communitatis, praetorium) a Szentjóbbon lakó pálosoktól megvásárolt piac uccái Tarféle közházból alakult, mely a mai Rózsa ucca helyén állott.²⁸

Tudjuk tehát, hol volt a város magva, hol csirázott ki a községi élet, honnan indult útjára a várossá fejlődés. A Szent András temploma és a kuria környékéből, mint embrióból hajtott ki, mint központból, tudatos tervezés nélkül, nőtt, dagadt, nyújtózkodott és terült tovább-tovább a város, míg nem a kiváltságok, előjogok a rendiség uralmának legutolsó századára területe fölvetette azt a

²⁴ Debr. Ltr. Különfélék: 45., 46., 114. Jkv.: 1566. 1619.

²⁵ U. o.

²⁶ A város uccáinak elnevezéséről küldöttségi javaslat. Debr. Ltr. Jel. 543/1845.

²⁷ Vár. Jkv. 1667: 52.—1680: 597.—1698: 249.—1713: 306.

²⁸ Zoltai: A deb. városháza története. Szahadság c. napilap. 1902 december 28—31.

szeles és mély árokkal határolt tojásdad idomot, amely belső tagozódására nézve is annyira meglepően hasonlít Dortmund, Gröningen és több más sugaras alaprajzú piacuccás nyugateurópai városhoz.²⁹ Ellenben Debrecen alap formája egészen eltért egy másik nagy magyar város *Szeged* legrégebbi uccahálózatától, mely rengeteg hosszan elterülő fő uccához csatlakozó apró közökből állott.³⁰

Debrecen, igen nagy valószínűség szerint, legelőbb észak, észak-kelet, majd észak-nyugat és nyugat felé terjeszkedett. Későbbi településből keletkeztetett az egész déli rész. A város északi felének, — a XVII. századbeli felső járásnak — uccahálózata szembeszökőleg különbözik a déli fél, az alsójárás uccahálózatától. Az alaprajzban két típus könnyen felismerhető. Amaz szabálytalanul futó és szabálytalanul egybekapcsolódó uccahálózat. Emaz szabályosabb, négyszöges rendszerhez áll közelebb. Legrégibb uccáknak tartom Péterfia Jakab, Mester, Homok (Csapó) és Szent László uccákat. A két első ucca név csakis akkor keletkeztetett, amikor még éltek azok, akikről a nép elnevezte. De oklevélieg is kimutatható, hogy ezek az uccák a XIV., illetőleg a XIV. században már megvoltak és azokban tekintélyes polgári elem lakott. Szilágyi Erzsébet, Debrecen földesúrnője, 1466-ban a mester uccai polgároknak, Pál napja körül 15 napig tartható vásárt engedélyezett.³¹ Ez a név tehát nem a schola mestereiről, mintha ott laktak volna, ragadt erre az uccára, hanem egyik országos nevű birtokosáról, Debrecőni András comes fiáról, a XIII. század végén szerepelni kezdett Dózsa mesterről (magister Dousa), aki életének végén nádori méltóságot is viselt. Véle egy időben, Debrecen másik részének, Debrecőni Péterfia Jakab a földesura, ki vérszerint való rokona, talán unokatestvére: Dózsa mesternek.³² Ezt a részt róla hívták Péterfia Jakab uccának, még a XVII. században is rendre. Vagyis nem egy ilyen nevű tanácsbéli híres polgárról, amint még Szűcs Istvánnál is olvastuk.³³ Csapó uccát eleinte Homok uccának nevezték, minden bizonnyal, mert erősen homoktalajon feküdt. A Debreceni család utolsó férfi sarjának, Lászlónak és sógorának (?) Monaki Sandrinnak a debreceni gyapjumíves polgárok részére kiadott szabadalom levele 1395-ben még a Homok ucca nevet használja.³⁴ De már Szilágyi Erzsébet 1467-ben a Csapó uccában lakó csapók és szűrszabók kérésére adományoz Antal és Barnabás napján tartható vásárjogot.³⁵ Sem a Szent László templomának, sem Szent László uccának fekvését — sajnos — nem ösmerjük. Már említettem,

²⁹ Prinz Gy.: Európa városai. 64—74. l.

³⁰ Acsádi: Magy. Bírod. Tört. I. 572.

³¹ Debr. Ltr. Dípl. gy. 232. sz.

³² Komáromi A.: Dózsa nádor és a Debreceni család. Turul. IX. évf. (1891.) I. és 67. l.

³³ Szűcs I. id. m. I. 25 l.

³⁴ Városi Múzeum: Gubás céh iratai közt Tar Imre bíró 1440. évi átiratában I. 441.—1924. sz. a.

³⁵ Szűcs I. id. m. I. 116. l.

hogy Szent László uccát az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzék külön községnek sejteti, amely eredetileg is összenöve volt Debrecen-nel s így könnyen és korán beleolvadhatott ez utóbbiba. — Komoly történelmi munkák által is átvett közhiedelemnek, mintha a mai Széchenyi, a régi Német uccával volna egy, ellene mond két körülmény. Egyik: ugyanazon rövid időszakban, t. i. 1547—1573 között a városi jegyzőkönyvekben, mindkét ucca, t. i. Német és Szent László ucca neve többször előfordul.³⁶ Másik: Német ucca keletről nyugatra halad; Szent László uccának az iránya pedig észak-déli volt.³⁷ A valóságot kerülgetem tehát, aligha nem rá is találok, amikor a Szent László templom és ucca helyét a Péterfia és Csapó közti városrészen kutatom. A régi Nagy és Kis Szappanos, esetleg Kis Csapó és Kis Péterfia (ma Rákóczi-u.) táján.

A XVI. század derekán, mikor Debrecen a török pusztításait még alig érezte³⁸ s egy maga 1216 porta után adózhatott,³⁹ főbb vonalaiban egészen kialakult a mult század elején is még árokkal övezett belváros uccahálózata. Csakhogy a kapuk felé vezető fő-uccák legnagyobb része még nem nyúlt odáig, ahol élő legöregebb polgártársaink látták a sáncok utolsó maradványait. Péterfia a Honvédlaktanyán innen, Csapó a Veres és Berek uccák táján, Cegléd az új templom helyén, Várad (ma Deák Ferenc u.) az iparkamara és a törvényszék között végződött. Mindjárt túl rajta Boldogasszonyfalva házsorai kezdődtek.

A benépesülés módját, idejét, az uccák kiosztásának sorrendjét nem jegyezte fel senki. Csak a XVII. század óta találunk általában szükségzavú följegyzéseket néhány főucca kijebbviteléről, új uccák megnyitásáról, házhelyek kiosztásáról.⁴⁰ Elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy legtöbb régi uccánk keletkezése néhány évtizeddel, talán egy vagy kétszáz évvel is megelőzte azt az időt, amidőn valamely oklevél avagy városi jegyzőkönyv először tesz említést róluk. Piac uccáról például az első följegyzést csak 1527-ben találjuk Tar András concívis igen nevezetes végrendeletében.⁴¹ Holott a theatrum, vagy forum, más írás szerint platea Piac, mely valószínűs-gosan a város gerince, mindjárt akkor benépesülhetett, mikor a Szent András-templom, a kastély és a kolostor előtt mind sűrűbben gyülekezett vásári sokadalmakra a környék szaporodó népe, a vásári sátrak és bódék pedig állandósulni kezdtek. A vásártér

³⁶ Debr. Ltr. Jegyzőkönyvek: Német uccára nézve: 1551: 282. 1565: 68. Szent László uccára nézve: 1549: 111. 1568: 261. 1570: 15 l.

³⁷ U. o. 1570: 15.

³⁸ Debr. Ltr. Khalíl (Halom) bég levele 1555-ből, mely minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy az életben maradni akaró Debrecen csak ebben az évben hódolt be a töröknek.

³⁹ Orsz. Ltr. Dikális összeírások. Biharvm. 1552. Civitas Debreczen: Ioannes Theoreok. Porta Im. 11c. XVI. $\frac{1}{2}$ (= 1216 és fél.)

⁴⁰ Zoltai: Debrecen a török uralom végén.

⁴¹ Debr. Ltr. Különf. 22. sz. Tar. A. piac uccai házát a szent jobbfi szerzeteseknek hagyományozza.

kialakulását olyan polgári elem tevékenysége szülhette, amelynek rendes foglalkozása kalmárkodás és kézművesség. Hiszen már 1299-ben messzeföldi vásárookra járó debreceni kalmárokról szól a krónika. A mondott esztendőben több debreceni kalmárt Gyöngyös tájékán az Aba-nemzetség egyik erőszakos természetű tagja fényes nappal megátmad, 200 márkát érő portékájukat elrabolja, közülök hármat megöl, hatot megsebesít.⁴² Némelyik iparág művelői már a XIV. század közepe táján céhekben tömörülnek Debrecenben is. Enyingi Török János tanusítja 1555-ben a debreceni vargák régi szabadalmait megerősítő magyar nyelvű levelében, hogy ezek az ő mesterségükről szóló olyan levelet vittek elébe, amelyet már 200 esztendejénél régebben adtak nékik régi királyok.⁴³ Polgárainak reátermettségen kívül, szárazföldi fekvése ellenére, korán érvényesülő földrajzi kedvező körülmények is előmozdították Debrecen fölvirágzását. Egyik értekezésemben már foglalkoztam e kérdéssel.⁴⁴ Ugyanis Debrecennél keresztbezódtek a mindinkább országos központtá vált Pest-Budáról Várad-Erdély és Szatmár-Mármaros felé, valamint Erdély, Várad és Teniesvár felől Miskolcon, Kassán keresztül Lengyelország felé vezető szárazföldi utak a középkorban is. Valamelyik tudósunk⁴⁵ szerint már a rómaiak is, mikor békeségben éltek velök a szarmata-jazygok, Aquincumból a későbbi Debrecen helyén, talán az anatok Rukkonion vagy Dokirava nevű városán keresztül jártak a dáciai Porolissumba. A legelső magyar vasutak tervezői tehát évezredek tradíciókat követtek a múlt század harmincas-negyvenes éveiben, mikor a nyugot-keleti tranzverzális vasutat Pestről Debrecennek és Váradnak Fürednél vagy Tarjánál akarták átvezetni a Tiszán. Kipróbált régi nyomokon járt az a törekvés is, mely a háború előtt Debrecen érintésével tervezett egyenes vasúti összeköttetést a Bánság és Galícia között.

Ilyen tényezők és körülmények hatása következtében keletkezett a Piac ucca Debrecenben. Vele egy időben, vagy talán utána, megüli a szaporodó és vagyonosodó polgárság keletfelől Cegléd,⁴⁶ Szent Anna,⁴⁷ Varga,⁴⁸ Boldogfalva,⁴⁹ nyugatról Hatvan,⁵⁰

⁴² Wenzel: X. K. 379. 1. — Hivatkozik rá Komáromy A. is id. m.

⁴³ Vár. Múzeum: A tímár cég iratai között. Eredeti.

⁴⁴ Zoltai: Debrecen ipara és kereskedelme a XVIII. sz. elejéig. Debr. Képes Kalendárium. 1912: 81—95.

⁴⁵ Talán Téglás Gábor?

⁴⁶ Már meg van 1531-ben. Szűcs id. m. 118. 1. — ⁴⁷ Vár. Jkv. 1586: 56. 1. — ⁴⁸ U. o. 1547: 56. 1. — ⁴⁹ U. o. 1554: 561. 1. — ⁵⁰ U. o. 1553: 485. 1. Hatvan-u. nevének eredete nem kapcsolódik sem ősmert történeti személyhez, mint Péterfiáé, Mester uccáé, sem valamely régesrégtil fogva honos mester-séghez, mint Csapó, Szappanos, Varga uccáké. Hihető, hogy 1553 előtt száz-kétszázévvvel már beépült. Eleinte Hatvanháznak vagy Hatvanteleknek hívták, de lassankint elkopott ez összetett szó második része. A török törzs- és népnevek között gyakoriak az olyan összetett nevek, amelyeknek első tagja számnév. Sőt előfordul a számnév magában, mint törzs, és személynév is, mire a magyarban is találunk elég analógiát. (M. Nyelv. XI. 247—250. Gom-

Német, Szent Miklós,⁵¹ sőt a Theatrum vagy Forum folytatásában Várad⁵² uccákat is. Ezeken kívül szintén már a XVI. századbéli városi jegyzőkönyveinkben sűrűn előfordul a felsőjárásbeli Csemete,⁵³ Szent Mihály,⁵⁴ Darabos,⁵⁵ Kiscsapó,⁵⁶ Új ucca⁵⁷ és Schola⁵⁸ uccák neve; az alsójárásról pedig Burgundia,⁵⁹ Kisvarga,⁶⁰ Kopasz ucca.⁶¹ Sőt néhány más kisebb uccák nevét is emlegetik, amelyeknek hollétéről nincs biztos tudomásunk. Ilyenek: Fényes,⁶² Kis vagy Lázár⁶³ és Sárkány⁶⁴ uccák.

Az ősi uccahálózat kialakulásánál érdekes jellemző sajátosságot vehetünk észre. Az első telekfoglalók, az utánuk következők is jó sokáig még, nagy terjedelmű belsőségre építkeztek. Egy-egy ilyen belsőség külön-külön 2—3—4 kir. hold terjedelmű lehetett.⁶⁵ A szorosabb értelemben vett házhelyen kívül, közvetlen megette, nagy kertje is volt minden polgárnak; esetleg ekével is élték azt. Szóval a telkek igen mélyen benyúltak a legközelebbi hasonló mélységű telkek soráig. A főuccákon ez a sajátosság, de már erősen redukálva, ma is megtalálható. Eredetileg tehát, hogy a legjellemzőbb példákra mutassak: Hatvan uccának délről Német, északról Mester ucca volt a legközelebbi szomszédja; Németnek meg Miklós ucca. Ez az oka, magyarázata annak, hogy Debrecen már a középkorban felette szétterült és ellaposodott. A debreceni polgárok arra, hogy kőfallal kerítsék körül magukat, bár Zsigmond király ezt nekik megengedte,⁶⁶ a város nagy terjedelme és az építőanyag hiánya miatt komolyan nem gondolhattak. Kénytelenek voltak megelégedni kevesebb biztonságot nyújtó védművel: egyszerű sáncárokkal. De még ezt a gyatra védművet sem tolhatták sűrűn

bócz: Árpádkori személynevek). Hogy a magyar számnevek, mint helynevek ugyanazon hangzású személynevekkel volnának kapcsolatban, Gombócz Z. nem állítja; de némely esetben valószínűnek tartja. A mi Hatvan uccánknál, röviden és népiesen, a mi „Hatvan”-unknál ez az eset aligha forog fenn. Inkább onnan kapta nevét, a legelső települők romlatlan nyelvérzékével, mert eredetileg 60 (hatvan) házhelyből-telekből állott, amit megerősít az a megfigyelésem, a város legrégebb, 1771. évi térképét is megtekintvén, hogy ha Hatvanban, néhány keskeny frontu udvarból kettőt egynek számítunk, mindegyik oldalon 30—30 majdnem egyenlő nagyságú telek telik ki. Hasonlóan számnévből alakult régi helyneveket hozhatunk fel például eleget. Szabolcsban: Hatház. Biharban: Hat, Negyvenszil, Hetven vagy Hetvenegyháza. Pestmegyében: Püspökhatvana, Boldogasszonyhatvana. Közép-Szolnokban is: Hatvan. Gömörben: Hét. Beregben: Hete. Zarándban: Háromház. Csanádban: Négy- és nyolcszögű. (Csánky: M. orsz. földr.) — ⁵¹ Vár. Jkv. 1573: 400. — ⁵² U. o. 1564: 11. — ⁵³ U. o. 1549: 132. — ⁵⁴ U. o. 1552: 445. Szent Mihály u. nevével még 1681-ben is találkozunk. Jkv.: 215. l. — ⁵⁵ U. o. 1571: 182, amikor Cséres Ambrus Darabos uccában, a schola végében 100 forintért egy malmot ad el Simándi Benedeknek. — ⁵⁶ U. o. 1573: 423. — ⁵⁷ U. o. 1570: 14. — ⁵⁸ U. o. 1574: 441. — ⁵⁹ U. o. 1547: 30. De akkor hozzászámították a mai Domb- és Magos uccákat is. — ⁶⁰ 1599: Debr. Képes Kalend. 1910: 100—104. — ⁶¹ U. o. — : — . — ⁶² Vár. Jkv. 1566: 129. — ⁶³ U. o. 1550: 181. és 1570: 49. — ⁶⁴ Debr. Képes Kalend.: 1910: 100—104. Sárkány u. talán Csapó—Péterfia közt feküdt. — ⁶⁵ Egy kir. hold (jugerum mensurae regalis) = 864 kir. öf. Hóman: Magy. pénztörténet 666 l. — ⁶⁶ Debr. Ltr. Dipl. 47.

egymásután kijebb-kijebb. Amikor tehát a népesség szaporodásával új házhelyekre volt szükség, a hosszú egymásra nyúló belső telkek kertjeinek alsó részeit osztották ki. Ez által a régiekkel párhuzamosan haladó új uccák keletkeztek. Így alakult Darabos ucca, a péterfia—mesteruccai, Új ucca a hatvan—németuccai, Kishatvan (ma Garai) ucca a mester—hatvanuccai telkek kertjéből. Egykorú följegyzésből ismerjük Kádas (ma Arany János) ucca keletkezésének módját, idejét. Német- és Miklós ucca házainak telkeiből osztották ki 1638-ban. A tanács az elosztott kertek értékét betudta az érdekelt házi urak adójába.⁶⁷ Érdekes, hogy ezt az új uccát már a kiosztáskor Kádas uccának nevezték. Miért? — nem tudjuk. — Majd újabb parcellázások következtek. Arra is volt eset, hogy előbb csak egy főucca kertjeiből fogtak új házsorhoz helyet. Így alakulhatott a mostani Csokonai- Zsák- és Simonffy ucca. Utóbbit régebben Kísuj uccának hívták. Hasonló módon nyithatták meg Kis Várad (ma Hunyadi) és Líba (ma Vörösmarthy) uccákat. Ezek azonban már a XVII., XVIII. század lakásinsége enyhítésére keletkeztek.

A középkori Debrecen is jellemzi a községi életben megnyilatkozó erős partikularizmus. A különböző származású és foglalkozású elemek itt is külön csoportosultak és más-más uccában laktak. Ennek az elhelyezkedésnek emlékét még ma is őrzik a Csapó, Szappanos, Tímár, Varga ucca nevek. A községi élet szabályozása, igazgatása is decentralizált irányzatból alakult át lassankint centralizált jellegűvé. Ennek a partikularizmusnak egyes jelenségeit ismerjük és alighanem az a már fentebb hangsúlyozottan mondott helyzet okozta, hogy a város lakossága heterogén elemekből verődött össze, kiknek eredetileg jogi állása is különböző volt. Ezek a maguk különleges érdekeiket egy nagyobb közösség javára feláldozni nehezen szokták meg. A maguk rendjének anyagi boldogulásáért gyakran egymástól függetlenül, önállóan küzdenek. Az imént láttuk, hogy külön kérnek és kapnak vásártartási jogot a mesteruccai polgárok. Nosza a csapóuccaiak sem akarnak elmaradni, a következő évben ők is külön szereznek vásárjogot.

A bíró és a tanács mellett széleskörű autonóm jogot gyakoroltak az uccák, amelyek bizonyos közügyeket, főként adókezelést, közmunkákat, gazdálkodási dolgokat, tűzrendészetet saját gyűléseiken, még a királyi várnépség szervezetéből megmaradt kapitányok, tizedesek, íródeákok által intézték.⁶⁸ Az ucca kapitányok intézménye már régebben, a háztizgazdáké csak néhány évtizeddel ezelőtt szűnt meg nálunk. Ellenben néhány uccagazdaság az ondódi házutáni földéken, mint a régi idők modern köntösbe öltözött maradványa, ma is fennáll. Népünknek intézményeihez, szokásaihoz szívós ragaszkodásából következtetjük, hogy ezen decentralizáció eredete, múltja századokra nyúlik vissza.

⁶⁷ Vár. Jkv. 1638 : 109.

⁶⁸ Zoltai: Debrecen a török uralom végén. 91—98. 1. és 157. etc.

II.

Attérhetünk ezeknek utánna az egyházas és egyházatlan helységek számbavételére, úgy amint ezeket fennmaradt emlékekből, levéltári adatokból fel ismertem és megállapíthattam. Nincs kizárva, hogy további kutatások, akár magam, akár mások részéről, mostani előadásomon változtatni fognak.

A) Egyházas községek.

1. **Debrecen** (a legrégibb följegyzések szerint: Debrezun, Debruchun. Villa de Broten. de Brecen. Debrecench possessio. Debrechen. Debreczen. Civitas Debrechen). Két templomáról, két monostoráról és legalább is öt kápolnájáról van tudomásunk, részben csak sejtelmünk.

A debreceni Szent András templom rajzban rekonstruálva.

a) *Szent András temploma.* Közönségesen tudva van, hogy az 1802. évi nagy tűzvészig a mostani ref. nagytemplom helyén állott öreg templomot nevezték így a reformáció előtt. Már 1564-ben olyan tüzi romlás érte, hogy 64 esztendeig romokban, hasznavehetetlenül állott. Csak Bethlen Gábor fejedelmi bőkezű támogatásával javíthatták ki omladozó falait és láthatták el új fedéllel

elődeink.⁶⁹ A templom akkor sokat veszített eredeti építészeti jellegeből, főként belsejében. Ez az 1564. évi tűzvész és a 64 esztendő elhagyottság teljesen tönkre tette a templom boltozatát, megsemmisítette a boltozatnak valószínűleg díszes faragású heveder és diagonális gerinceit. A Szent András temploma építési idejét magok a debreceniek sem ösmerték. A mostani nagytemplom alapkövébe rejtett emlékirat szerint már a XII. században is leégett egyszer; annak előtte pedig más templom emelkedett ugyanezen a helyen; fundamentumai most is ben vannak a földben; köveit az elbomlott Szent András templom falaiba beépítve találták meg.⁷⁰ Szücs István 1245-re teszi a templom építésének idejét, vagyis a tatárok elvonulását követő első évekre. Szerintem ennek a templomnak alapfalai vannak most is a földben. A Szent András templom csucsíves építéset alkotása volt, mely csak a XIII. század végéig kezdett meghonosodni hazánkban. Bunyitay Vince állapította meg hitelesen az Avignonban székelő XXII. János pápának magyar vonatkozású egyik leveléből, hogy a debreceni Szent András templomot Imre váradi püspök építtette és szentelte föl 1297—1311. között.⁷¹ Ez a pápai levél „insignis“-nek, kitünőnek, kiválónak mondja Debrecen falvában (hibásan írva: villa de Broten) épült egyházat. A templomnak ezt a jelességét még inkább megértjük, ha két három azon korbéli más templommal összehasonlítjuk a róla meg maradt rajzok alapján.⁷² E rajzok ugyan kezdetlegesek, hiányosak, kevésbé megbízhatók. Lehetetlen tisztán tájékozódni belőlök a temérdek leleményességgel dolgozó góthikus építéset mindig jellemző faragványos részletei felől. Mindazonáltal több tekintetben valószínű mását mutatják a templom alakjának, méreteinek és külső díszítményeinek. A közölt alaprajz a nyolcszög három oldalával záródó, egyhajós templomot tüntet elő, míg nyugoti végén alapjában is nyolcszögű zömök toronynyal dicsekedett. Ilyen nyolcszögű tornyok a csucsíveskorai templomoknál gyakoriak; bár a tornyok alsó tagozata legtöbbször nyégyszögű. A debreceni Szent András templom eme fehér avagy cserepes tornyán a róla fennmaradt rajz szerint köríves ablakok látszanak. Ezt azonban a rajz felületes volta is okozhatja. Különösebb figyelmet érdemel a templom szentélyzáródása, mely — mint az imént mondtam — a nyolcszög három oldalából alakult, s egyenesen folytatása a hajónak. Vagyis szentély és hajó egyforma szélességű. Ugyde 9 öl=54 láb=17·06 mtr. űrszélességű hajó szokatlan a csucsíveskorai építkezésben. Beboltozása vakmerő, sőt veszedelmes vállalkozás lett volna. Hiszen a főhajó ösmert legnagyobb szélessége a csucsíves templom-építészetben 46·5 bécsi láb=14·22 mtr., mint például a

⁶⁹ Szücs id. m. II. 260—268.

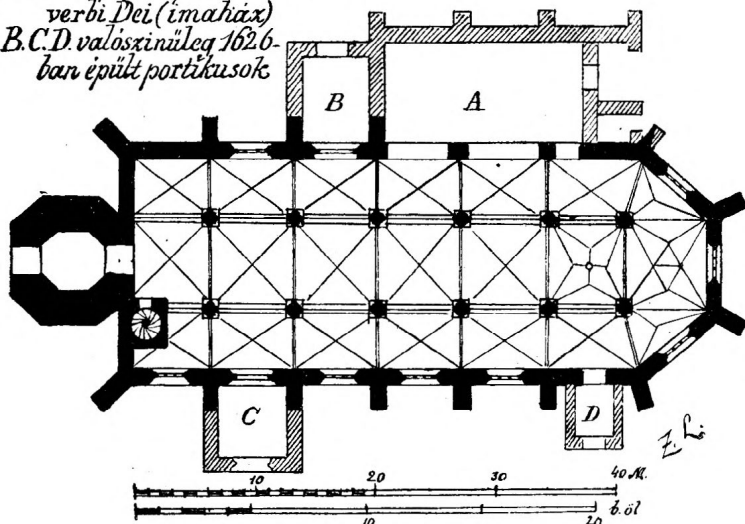
⁷⁰ Szücs id. m. III. 894—895.

⁷¹ Bunyitay: Váradi Püsp. Tört. III. 217—218.

⁷² Közölve Szücs id. m. I. 268—269. És Kabai Mihály diák rézmetszete 1785-ből a városi muzeumban. Debrecen látképe.

kölni és reimsi katedrálisoknál.⁷³ Azt kell tehát gondolnunk és következtetnünk, hogy a debreceni Szent András templomról fennmaradt alaprajz is hiányos, tökéletlen; de még azt is, amit már fentebb megkockáztattam: a Bethlen Gábor korabeli építkezés nem kicsiny mértékben megváltoztatta templomunknak főként belső szerkezetét. Magát e kálvinista erdélyi nagy fejedelmet hívhatjuk tanúnak. Abban a levélben, amellyel az ő hűséges debreceni alattvalóinak templomuk épületéhez való eszközök elkészítéséről szóló jelentésükre válaszol, írja nekik: amint megértette, *tizenkét faragott kő lábon volt annak előtte a templom boltozata, melyek-*

*A. 1570-ben épült auditorium
verbi Dei (imaház)
B.C.D. valószínűleg 1626-
ban épült portikusok*

A debreceni sz. András templom valószínű alaprajza az 1564. évi tűzvész előtt.

nek, hogy a debreceniek semmi szerit nem tehetik, maga a fejedelem is nyilván tapasztalja; semmi módját nem is látja ugy a faragandó köveknek szűk volta, mint a mesterembereknek, kik megfaragnák, fogyatkozása miatt. Annak okáért tetszett a fejedelemnek is a debreceni bíró és eskütt polgárok abbéli dispoziója, hogy téglából vitessenek fel az oszlopok és öreg illendő mestergerendákkal meghányattassanak, deszkákkal megpadoltassanak, annak utánna Istennek kegyelmességéből idővel mennyezzettel megékesíttessék a templom.⁷⁴

Mit igazol ez az érdekes fejedelmi levél? Azt, hogy az Imre váradí püspök által felszentelt templomunkat 6—6 faragott kőosz-

⁷³ Henszlmann I.: Régészeti Kalauz. II. 93.

⁷⁴ Gábor fejedelem eredeti levele 1626 aug. 15. Gyulafehérvárról. Debr. L. tr. Különb. 2538.

lop, bizonyosan ugyanannyi oszlopköteg, vagy tö három hajóra osztotta. E szerint a debreceni templom is három hajós csarnok-templom volt; amilyen a soproni Szent Mihály egyháza, melynek terjedelmével is fölvette a versenyt, lévén körülbelől mindkettőnek hossza 158—160, szélessége 63—66 láb.⁷⁵ Mig külső alakjában a jóval kisebb és fiatalabb nyírbátori templommal mutat hasonlóságot.⁷⁶ Mint három hajós csarnok-templomot bátran összehasonlíthatjuk a miskolci avasi református templommal⁷⁷ és a Budapest belvárosi Nagyboldogasszony plebánia-főegyház gót stílu sanctuáriumával is.⁷⁸ Ezek, valamint még a szászsebesi és a brassói öreg templomok arról nevezetese, hogy körül járós szentélyök volt. Ugyanígy szentély-elrendezéssel épült a debreceni Szent András templom is. Mesterei talán francia minták után dolgozó cisterciák voltak.

A már többször idézett alaprajzon, a templomhoz támaszkodva, észak felől 16×5.5 mt. alapterületű, tágas toldalékot látunk. Bunyitay úgy véli, eredetileg sekrestye volt, én inkább azt a szerény imaházat (auditorium verbi Dei) sejttem benne, melyet a Szent András templom 1564. évi leégése után nem sok idővel, 1570-ben, Duskás Ferenc főbíróágában, a templom nélkül maradt debreceni polgárság istentiszteleteknek inkább ideiglenes, mint állandó jellegű hajlékaul építtetett a cimiteriumban.⁷⁹ A későbbi restauráláskor pedig a falak áttörésével a főhajót bővítették vele.

A Szent András templom támfalai a Szűcs István által közölt alaprajz szerint inkább faloszlopok, míg a távlati képen, a csucsíves stílusnak megfelelően jól előre ugranak és tagolva fiatalodnak. A tökéletlen rajz is elárulja, hogy a támfalak oromzatát faragott levélcsofó, vagy végkereszt virág koronázta. Bátran föltehető, hogy a templom belsejében állott oszlopok, vagy tövek, faloszlopok, vagy ha ilyenek nem voltak, a gyámkövek, szintén nem nélkülözték a faragványos díszítéseket. A széles, magas ablakok faragott műveit nem lehet tisztán kiösmerni a felületes rajzon. Annyit látunk, hogy az ablakokat kőválasztékok három szakaszra osztották és midegyik csucsíves mezőt más-más rajzu rózsza és lóher idomok töltöttek ki. Kár, hogy éppen ezeknek ábrázolásából hiányzik a kíváncsú precizitás. A déli oldal ajtaja felett nagy rózsanyílás helyettesítette a csucsíves ablakot.

Ez öreg templomnak amint faragott köveiből, a kollégiumi könyvtárban őrizett későbbi eredetű Bethlen és Rákóczi címereken kívül nem maradt fenn semmi, úgy fényes belső felszerelése is

⁷⁵ Henszlmann I.: Magyarország műemlékei. 30. 1.

⁷⁶ Arch. Ért.: 1893: 413—425. és 1915: 261—287.

⁷⁷ Dr. Szendrey: Miskolc város tört. II. 23—34.

⁷⁸ Dr. Lechner I.: Budapest műemlékei. 67. 1. 102. kép.

⁷⁹ V. ö. Bunyitay id. m. III. 220. Szűcs I. id. m. I. 198. és Vár. Jkv. 1571: 109. 1.

megsemmisült.⁸⁰ Holott kétségtelen, a város dús, gazdag, legtöbbször fejedelmi rangú földesurai és vagyonos polgárai, ötvösművek drága remekeivel halmozták el az oltárait. Különböző oklevelekből három oltárát ismerjük. Szent István első vértanu,⁸¹ Szent László és Szent Katalin oltárait.⁸² Bunyitay azt gondolja, hogy a mellékoltároknál a debreceni vásárok napjait meghatározó szenteket tisztelték: Remete Antalt, Szent Györgyöt, Nagyboldogasszonyt és Dieneszt.

Ez a méreteinél, külső és belső gazdag felszerelésénél fogva, maga idejében párját messzeföldön ritkító hatalmas egyház, ez a város híréhez, nevéhez méltó építészeti alkotás, amelynek terjedelme nagyobb mint a váradi első, még Szent László által épített székesegyházé,⁸³ mindenkor dusan javadalmazott plébánus gondjaira volt bízva, kinek lelkésztarson kívül több oltárigazgató is segédkezett. Már a váradi püspökség kartulariuma és az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék, a váradi egyházmegye ugyszólván legjobb plebániájának tünteti fel.

b) *Szent László temploma.* A városi levéltárban egyetlenegy adat van róla, Corvin János herceg már említett 1503. évi levelében. Későbbi jegyzőkönyvek már többször emlegetik a róla nevezett uccát, amelyben állott, anélkül, hogy közelebről meghatároznák az ucca és a templom fekvését. Feltűnő, hogy abban a papitized lajstromban, amely 1599-ben huszonegy ucca (vícus) szerint 1260 debreceni lakos nevét tartalmazza, Szent László uccája már nem fordul elő.⁸⁴ Ellenben két olyan uccának nagyobb számú népességét sorolja elő, amely uccák nevére még eddig nem akadtam rá a város legrégibb jegyzőkönyveiben, sem későbbi időkben sehol, még a ref. egyház öreg anyakönyveiben sem. Egyik a *Vicus Kopasz*, mely egyfelől a Varga és Szent Anna, másfelől Boldogfalva és Várad ucca között szerepelvén, a mai Timár uccával látszik egynek lenni. Másik Péterfia Jakab, Nagy- és Kiscsapó uccák után, legutolsó helyen említett *Vicus Sárkány*. Ha sejtelnem nem csal: vagy a két Szappanos uccával, vagy az ezektől északra fekvő mai Maróthy György (előbb Morgó) uccával és a közelében elterülő zeg-zugos városrészszel azonos. Én már fentebb a Csapó—Péterfia közt eső városrészben kerestem az egykori Szent László uccáját, vagyis Szent László falvát, az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékben kétszer előforduló „villa Sancti Ladislai“-t. Bunyi-

⁸⁰ Az ispotályi templom dékáni lakása előtt padul használnak egy kötbőt, mely állítólag a Sz. András templomából került volna oda.

⁸¹ Szűcs I. id. m. I. 122.

⁸² Tar András bíróságot viselt debreceni polgár végrendelete a pálosok javára. 1527, Debr. Ltr. Különf. 22. sz.

⁸³ Sz. László székesegyháza 39 mtr. hosszú, 12 mtr. széles volt. Bunyitay id. m. III. 31. A debreceni Sz. András templom pedig 49.78 mtr. hosszú, 20.86 mtr. széles.

⁸⁴ Orsz. Ltr. Biharm. papi tized lajstromok. Közölte dr. Boldisár K.: a Debr. Képes Kalend. 1910. évf. 100—104. l.

tay vélekedése szerint ez a Szent László temploma mindjárt a nagy király szentté avatása után, 1192—1200 körül épült.⁸⁵ Közel áll a valósághoz az a feltevés, hogy Sárkány ucca Szent László uccával azonos.

c) *Mindenszentek kápolnája.* (Sacellum omnium sanctorum) Bunyitainak a váradí püspökségről írott, sokszor idézhető alapos munkája nem említi. Létezéséről a városi levéltár egyik oklevele tanuskodik, amely a kápolna helyét is eléggé világosan megjelöli; azon telektömbre mutatva, melyet Piac, Csapó, Bádogos uccák, és a Degenfeld-tér, a XVIII. század Répapiaca határolnak. Ez a kápolna tehát egészen közel feküdt a Ferencrendiek zárdájához. A róla szóló okirat szerint Zapolyai János még mint erdélyi vajda és Debrecen földesura 1523 nyarán megparancsolja tisztjének Artándi Balázsnak, hogy Hölgye László debreceni bíró⁸⁶ a Piacon, a mészárszékek során, régtől fogva szokott helyen, a Mindenszentek kápolnája végében egy mészárszéknek építésében és fenntartásában senki se akadályozza.⁸⁷ E régi mészárszékek még a XVIII. század közepe táján is ugyanazon a helyen állottak,⁸⁸ ott, ahol most az Alföldi Takarékpénztár bérpalotája emelkedik.

d) *Szent Miklós kápolnája.* Emlékét Miklós uccánk ma is örzi; eredeti neve Szent Miklós ucca lévén még az egész XVI. században folytonosan. Magáról a kápolnáról a gazdag városi levéltár egyetlenegyszer szól. A kis imaház e levéltári forrás keletkezésének idejében elhagyatott, kevésre becsült lehetett a puritán kálvinizmus-felé hajló debreceniek előtt. Mindazon által 1554 elején a nemes város akkori notáriusa följegyzésre méltó eseménynek találta az alább következő dolgokat. Egyébként Clionak oh mily kevés érzékével bírtak XVI. századbéli notáriusaink! A megörökített eset im ez: Kalmár István volt bíró Tulogdi Szabó János eskütt és Márton deák notárius közbejöttével a tanács rendeletére átadta Bakóczi István szintén bíróságot viselt polgártársának a Szent Miklós kápolna pénzecskéjét, és oltári felszereléseit, amelyek az ő kezéhez Tatar István és Domokos Ambrus városgazdáktól kerültek volt. Nevezetesen 20 forintot és 10 dénárt; továbbá egy ezüst kelyhet; másik réztalpu ezüst kelyhet ezüst tányérjával; ismét, ezüsttel övezett réz kelyhet, ugyanolyan tányérral; megint ezüst kelyhet, melynek alsó része réz, réz tányérral; fából foglalt réz keresztet, felül kisebb réz feszülettel. Továbbá egy vörös atlac felső kazulát, inggel, stólaival és vállvetővel, másik fekete atlac régi kazulát, két hitvány

⁸⁵ Bunyitay id. m. III. 216.

⁸⁶ Hölgyét Szeremi György is jól ismerte. János Király gyóntatója emlékirataiban „optima persona” szavakkal jellemzi a Lacki Jeromos által fogságba hurcolt elöregedett Hölgye (Hewlge) Lászlót. Monum. Hung. Hist. II. oszt. I. k. 1857.

⁸⁷ Debr. Ltr. Dipl. gy. 430.

⁸⁸ U. o. 1771. évi térkép.

ínggel együtt (cum duabus camiseis vilibus) és egy oltárra való kéztörölőt.⁸⁹ Eléggé szegény felszerelés.

A debreceniek a kápolna helyét is rég elfelejtették. Valami szájhagyomány a róla nevezett ucca közepe táján, közelebről Nemzetőr ucca déli végén sejtí, ahol pár száz éven keresztül, a múlt század közepéig száraz malmok működtek.

e) *Szent Erzsébet kápolnája*. Bunyitai negyven évvel ezelőtt még csak sejtette, hogy a népes és gazdag Debrecen is, más jelentékenyebb helyek példájára, keresztyéni kötelességének tartotta már a középkorban, hogy az elhagyott szegényekről, elaggott, megrokkant polgárakról szegényház, hospitalis fellátásával gondoskodjék. Ez emberbaráti intézetek mellett a szegények patronájának árpádházi Szent Erzsébetnek tiszteletére templomot vagy kápolnát is szoktak építeni. Bunyitay tehát valószínűnek tartotta, hogy Debrecenben is volt ispotály és mellette kápolna. Oklevélileg kimutathatjuk, hogy nálunk valóban egyik sem hiányzott.

Az ösmeretessé vált ispotály eredete azonban csak a XVI. század elejére, de még a katolikus idoszakra megy vissza. Konc László nevű debreceni polgár, a mohácsi vész idejében, a város közepén, a boldogságos Szűz Ferencrendi kolostorával szemben, (tehát Csapó ucca elején a mai Vár uccának vagy jobb vagy baloldalán —, pontosan ezt már meg nem jelölhetjük) Szent Erzsébetről nevezett hospitalist alapított. A városi tanács pedig, u. m.: Zéchy György bíró, Bánki György, Örlő (Erlew) Lőrinc, Kalmár Albert, Bánkódó Pál, Kulchár Eliás és Kazza Ambrus esküdtek, a kegyes alapító kívánságára 1529-ben a város pecsétje alatt írásba foglalták azon intézkedéseket, amelyek Konc László halála után, mostoha időkből is, alkalmasak biztosítani az ispotály fennmaradását. Az intézet ily módon a város felügyelete és kezelése alá került.⁹⁰ Hogy pedig a hospitalis mellett csakugyan volt kápolna is, megtetszik a bíró és negyvenhat szenátor későbbi határozatából, mellyel ezek 1555-ben Szent Erzsébet kápolnája szomszédságában, kelet felől, egy pusztatelket, egyező értelemmel örökösen eladnak Hatvani Szártori Jánosnak, hogy azt beépíthessé. Föltételül kikötötték, öt éven át ugyanazon hospitalis szegényei javára fizessen száz dinárt, öt év elteltével pedig, az öt forintot megadván, azon házhelyért semmivel sem tartozik.⁹¹ A kápolnáról többé nincs szó.

⁸⁹ Vár. Jkv. 1554: 591. l. Fölemlítem, hogy a debreceni ref. egyház levéltárában őriznek egy használatból régen kivont fehér selyem kis oltár-, inkább kehely-terítőt. Aranycsipke szegélyezi. Aranyskófiummal, színes selyemmel művészien hímezett. A hímző kedvelt motívumai folyondár közt szegfű, nefelejts, rózsa és számoça. Négy sarkában korona; közepén csúcsíves stílus keretben dicsfénytől övezett: J. H. S. (Jesus hominum salvator) kezdőbetűk. Ezek fölébe kereszt hímézve. A leltár a terítő származása felől nem tájékoztat. Valamelyik kath. templomunk felszereléséhez tartozhatott.

⁹⁰ Debr. Ltr. Különf. 24. sz.

⁹¹ Vár. Jkv. 1547—1557: 638. l. „... sessionem unam desertam juxta sacellum dive Elizabeth ad orientalem partem sitam et existentem”...

A Konc féle Szent Erzsébet ispotály pedig valószínűleg beleolvadt a szomszédos monostorból alakult nagyobb ispotályba.

f) *Szent Mihály kápolnája.* Minden eddig elsorolt szenthelynél kevesebbet tudunk róla. Csak föltevés, hogy ily nevű kápolna is volt Debrecenben, abból indulva ki, hogy tapasztalás szerint valamiképpen másutt, ahol ucca avagy falu valamely apostolnak, evangélistának, mártírnak nevét viselte, ott rendszeren ugyanannak tiszteletére épült templomot, vagy kápolnát is találnak: úgy a debreceni Szent Mihály uccán is, melyet legrégibb jegyzőkönyveink sűrűn emlegetnek, szintén külön kápolnában tisztelték Mihály arkangyalt; Bunyitai hite szerint Szent Mihály kápolnája voltaképpen abban a temetőben épült, amelyhez Szent Mihály uccája vezetett. Ez ucca hollétével sem vagyunk tisztában. Annyi bizonyos, hogy a felső járáshoz tartozott s mint ennek része, a város északnyugoti oldalán fekehetett. Emlékszem, hogy 25--30 évvel ezelőtt Csap uccán (Hatvan—Mester uccák között) gázcsövek lerakásakor régi temetkezésnek látszó néhány soros sírra bukkantak. Talán a középkori Szent Mihály kápolna temetőjének sírjai voltak!?

g) *Szent Anna kápolnája.* Létezését hasonló feltevésből következtethetjük. Szent Anna ucca ősi elnevezése ma is él. De kápolnájáról nincs semmi följegyzés. Csupán szájhagyomány. A mostani katolikus templom a régi Szent Anna uccában épült; patronája is Szent Anna. Helyén 1721. előtt néhány közrendű polgár házastelke feküdt, melyeket az 1715. évi 108. t.-c. záradéka következtében vásárolt meg a város az építendő kath. templom számára. Kétszáz év előtt talán élt még valami homályos emlékezet a reformáció előtt Szent Anna kápolnáról. Vajjon nem eme tradícióhoz ragaszkodva választotta-e gr. Csáky Imre váradi püspök az új katolikus templomhoz ezt a sarok helyet, Szent Annát pedig a templom védőjéül?

h) *Domokos rendiek és Ferenciek kolostora.* E kettőt együtt tárgyaljuk. A kath. hitélet bensőségének, a katolicizmus hatalmának legbuzgóbb védői, terjesztői, egyuttal a polgárosodásnak, a középkori művelődésnek kétségtelenül legserényebb, leghathatósabb istápolói a szerzetes rendek s ezek lakóhelyei a monostorok és kolostorok. Az első magyar király, majd utódai, nagy bőkezűséggel telepitettek meg szerzeteseket, főképen az ország nyugoti részein. Pannonhalma, Zirc, Dömös és Garamszent Benedek e buzgóságnak legrégibb alkotásai. A királyok példáját követték a gazdag világi urak. Míg a nemzeti szervezeten fennállott, a nemzetségek közösen, azután egyes nagybirtokos családok utolsó nyugvó helyüket általok alapított monostorok gondviselésére bízták. A Debrecen körül keletkezett számos monostor is nemzetségek és gazdag családok alapítása. Az Árpádkor végén gyorsan megvagyonosodott Debreceni család (valószínűleg de genere Káta⁹²) egyik tagja, az 1300 körül

⁹² Zelízy D.: Debrecen egyetemes leírása. Chilkó S.: „a debr. r. kath. egyház”. 364. l.

élt Péter fia Jakab vitéz lelke üdvösségére hozta 1312-ben Debrecenbe a Szent Ferenc-rendi testvéreket (ordó fratrum minorum), átadván nekik „egy szétrombolt templomot“ (talán az éppen akkor épült Szent András templom helyén állott régibb templom köveit és tégláit); ebből építettek kolostort magoknak.⁹³ A kolostor kápolnájának a Boldogságos Szűz volt a patronája s maga a rend, a kebelében történt reformáció után, a Boldogságos Szűzről nevezett tartomány egyik háza.⁹⁴ Szilágyi Erzsébetnek 1470-ben kelt parancsa szerint, melyet később, 1513-ban Zapolyai János is megerősített, a debreceni mészárosok tartoztak az általok levágott marhák nyelvét az András templom plébánusának és a Ferenc-rendi barátoknak beszolgáltatni.⁹⁵ Ezek a szegénységi fogadalmat tett jámbor barátok tehát nem élhettek rosszul és nem is vetették meg az élet egyik-másik hiúságos örömeit sem. Hiszen életmódjukon a nagy Hunyadi János az ország rendjeivel együtt annyira megbotránkozott, hogy panaszkodott János bíbornok 1448-ban kénytelen volt megparancsolni Dénes esztergomi érseknek, vizsgálja meg az Esztergomban, *Debrecenben* és Szathmár-Németiben lakó Ferenc-rendi minoriták feslett életmódját és ha igaz a vád, verje ki a fegyelmezetlen barátokat. Azt is panaszták ellenük, hogy az isteni tiszteletet sem végzik rendesen; a dicső emlékü királyok által ajándékozott drága egyházi öltönyöket, szereket, ékkövekkel, gyöngyökkel dusan kirakott arany, ezüst szentedényeket pedig elvesztegették. Ez erélyes föllépés következtében 1466-ban az enyhébb szabályzatú Ferencieket szigorubb rendűekkel váltották fel. Ezek azután meg is maradtak Debrecenben 1552-ig.⁹⁶ Szerémi György, János király káplánja, ki úrával együtt gyakran s néha huzamos ideig mulatott Debrecenben, följegyezte, hogy enyingi Török Bálintné Pempflinger Katát is a Ferenc-rendiek sirboltjába temették el.⁹⁷

A Ferencrendi kolostor pedig — mint már fentebb mondtam — Csapó uccában, a mostani városi istállók helyén állott. Lakóinak távozása után, mint szekuralizált ingatlanra a város tette rá a kezét s az üres kolostori épületet szegényházzá, ispotályá alakította. Báthori Kristóf fejedelem a kolostort kertjével és a pálosok piacuccai Tar-féle házáért fizetendő haszonbérrel együtt az ispotály céljaira 1578-ban örökösen a városnak adományozta és a váradí káptalan e birtokba Debrecen ellenmondás nélkül be is iktatta.⁹⁸ E régi kolostor szomszédságában fekvő udvarokon, még a Degenfeld-téren is, építkezés alkalmával többször találtak már emberi csontokat, jeléül annak, hogy a refor-

⁹³ U. o.

⁹⁴ U. o.

⁹⁵ Zelízy D. id. m. 364.

⁹⁶ U. o. és Bunyitay id. m. II. 444—446. Ismét: Gr. Teleki: Hunyadiak kora X. k. 233—236 l.

⁹⁷ Szerémi Gy.: Emlékiratai. 100 l. Bővebben a Ferencrendekről Karcsonyi: Sz. Ferenc-rendjének tört. 1711-ig. I. k. Bpest. 1923.

⁹⁸ Debr. Ltr. Különf. 83—84. sz.

máció előtt ottankörül terjedelmes temető volt. A mostani Sas uccát a XVI—XVIII. századokban közönségesen Barátok közinek nevezték.⁹⁹

Van följegyzés a tanítással foglalkozó *Domokos rendiek* debreceni tartózkodásáról is. Ez a rend kevéssel a Ferenciek megtelepülése után, 1325-ban tűnik fel Debrecenben, amikor is a váradi püspök fennhatósága alá tartozott paróchiális Sz. András egyházat, valószínűleg valamelyik akkori társföldesúrnak, a már meghalt Dózsa nádor fiai közül Jakabnak vagy Pálnak pártfogása mellett elfoglalta. De közbelépett a pápa, kinek parancsára kénytelenek voltak a Domokosok lemondani a szép új nagy templomról.¹⁰⁰ A pápai tizedszedés idejében 1332—1337. között már világi papja van Szent András templomának. A Domokos rendiek tehát hamarosan eltűnnek innen. Ezeknek zárdája állhatott az ősi paróchiális szentegyház tövében és e zárdában fejlődhetett ki egy városi iskola, a református kollégium magva.¹⁰¹

2. **Bánk.** (Bang. Banch. Bank. Bank igház.) Ma erdőpuszta, részint a város, részint a polgárság birtoka. Iskolával. Inkább sík, mint dombos területén lévő templomhelye a diószegi útfélen, Kaszás József kaszálójában eléggé jól felismerhető. A templom falai 1703-ban még fennállottak. Mert amint az egykorú városi jegyzőkönyv emlékeztetben hagyta, kisebb kőborgó kuruc csapat a banki templomnál véresre verte, mindenéből kifosztotta Pósalaki János debreceni notáriust.¹⁰² Bánkra vonatkozólag sok középkori oklevél maradt fenn 1324-től kezdve. Adomány, csere, osztályos egyezség, határjárás, birtokba iktatás az oklevelek tárgya. Kuriák, uccák, erdők, rétek, utak, vízfolyások névszerint megnevezve szerepelnek bennök: érdekes, a templomról még sincs szó soha. Pedig már igen korán kétségtelenül egyházas hely. Bánkegyház néven kapják 1324-ben Károly királytól a Kállaiak.¹⁰³ A pápai tizedjegyzék is említi a papját hét garasnyi tizeddel. 1352-ben, mikor a Kállai-család az Ivánkaháziak más birtokáért cserébe adja, tizenhat megült házhelyet számlálnak a faluban.¹⁰⁴ 1408 körül Pércsi Mike fiai szerzik meg.¹⁰⁵ Majd 1433-ban a Szepesiek kezdik ott megvetni a lábukat.¹⁰⁶ Száz év múlva már Bánknak fele a Szepesieké; egynegyede a Bayoni-családé; másik negyedén a Theti- és Bornemisza-család osztozott. A Pércziek teljesen kiszorultak onnan.¹⁰⁷ 1570—1580 közt pusztulhatott el. Debrecen 1674-ben szerzett először

⁹⁹ Vár. Jkv. 1586: 66., 67., 72.

¹⁰⁰ Bunyitay id. m. II. 431—434. 1.

¹⁰¹ V. ö. S. Szabó I.: Műveltségi állapotok Debrecenben a reformáció korában 16—19. 1.

¹⁰² Vár. Jkv. 1703: 610.

¹⁰³ Zichy Okt. I. 250.

¹⁰⁴ Anjk. Okt. V. 552.

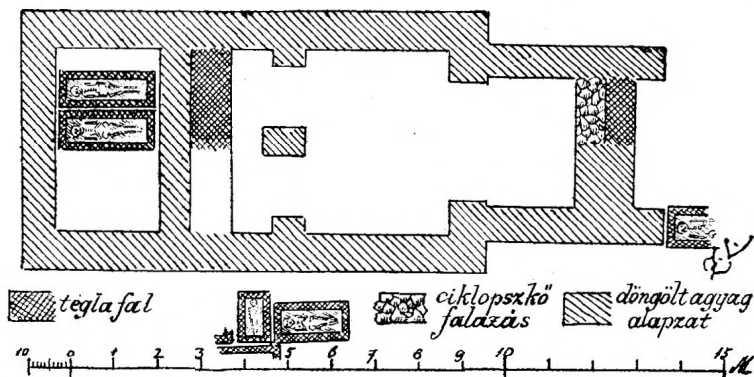
¹⁰⁵ Debr. Ltr. Dipl. gy. 101.

¹⁰⁶ U. o. Dipl. gy. 108.

¹⁰⁷ Orsz. Lt. Biharm. dikális összeírás 1552-ből.

zálogjogot Bánk Bayoni részére, mely akkor a Bánffy-családé volt. Később az egész puszta Debrecen birtokába jutott.¹⁰⁸

3. **Balmaz.** (Bolmaz.) Közhiedelem, hogy a szomszédos Balmazújváros Balmaz nevű rég elpusztult falu helyén, vagy legalább is annak határában települt új község, mely idők multával magába olvasztotta még Himesegyháza és Hortegyháza falvakat is. Ez a közhiedelem Balmazra vonatkoztatva téves. A Balmaz multját takaró sűrű köd csak a városi muzeum ásatásai és a debreceni titkos levéltár megnyitása óta ritkult meg annyira, hogy most már tudjuk, hol feküdt, meddig terjedt az eltűnt Balmaz nevű puszta, azt is megtudtuk, hogy egykor templomos falu volt. Legelőször mint István rác despota debreceni uradalmának tartozéka tűnik fel 1411-ben.¹⁰⁹ Bizonytalan, néptartó hely-e még ekkor, avagy már elnéptelenedett? Hunyadi János 1452-ben prediumnak

A balmazi templom alaprajza.

mondja, mikor vissza veszi Kapitány Páltól, kinek tévedésből adományozta, mert hiszen Balmaz emberemlékezet óta debreceni polgároké.¹¹⁰ Ezeket többé nem is háborgatta senki Balmaz birtoklásában. Miután pedig száz és néhány év múlva a Balmazsal határos Mátá puszta is véglegesen birtokukba került, a Balmaz név lassankint teljesen kiveszett a használatból. Enyingi Török János, 1561-ben, Újváros és Debrecen között a Hortobágnál, a Szálkahalma és Karácsonyfoka között, határkiigazítást rendelve el, Balmaz pusztát egy szóval sem nevezi meg.¹¹¹ Holott voltaképen Balmaznak Újváros felőli határa felett néhány ezer hold föld miatt folyt akkor is a villongás, mely csak 1795-ben szűnt meg Debrecen és az újvárosi földesuraság királyi jóváhagyást nyert barátságos

¹⁰⁸ Zoltai: Debrecen határának kialakulása. Debr. Képes Kalendárium 1917. évf.

¹⁰⁹ Csánky: M. orsz. földr. a Hunyadiak korában. I. 598.

¹¹⁰ Debr. Ltr. Dipl. 152.

¹¹¹ U. o. Mátai iratok. Fasc. 3. Capt. irom. 85/1.

megegyezésével.¹¹² Mikor a muzeum megbízásából, 1905-ben a hortobágyi vasúti állomás mellett lévő Bivaly-halmot megásattam és abban árpádkori kisdud templom alapfalait találtam: ezt a munkát mint a mátai templom feltárását publikáltam.¹¹³ Minden addig ismert hivatalos és nem hivatalos kiadású térkép a Hortobágy vizén innen elterülő nagy darab földet Elepig, a vízen túl eső legelőkkel együtt Mátának nevezte.¹¹⁴ Nem csoda, ha tévedtem. A titkos levéltár zárainak feloldozása után mindjárt rájöttem, hogy a Bivalyhalom a korán elnéptelenedett Balmaz templomának fundamentumát rejtegeti, lejtőin e török nyelvű falu árpádkori magyarjainak csontjai porladoznak. E megállapításra pedig Báthori Zsigmond fejedelem 1583. évi novadonatiós levele és a város birtokbaiktatásáról szóló káptalani jelentés vezetett.¹¹⁵ Ebből megolvashattam, hogy az újlag Debrecennek adományozott Balmaz pusztát a Hortobágy folyó, Hort, Angyalháza, Ujváros községek és a debreceni Elep-pusztá határolják.

4. **Boldogfalva.** (Eleinte Thurna. Villa juxta (de)Brecen. Villa Sancte Virginis. Boldogazonfalva. Boldogfalva.) Régi írás szerint mint küszöb a háznak, úgy épült elébe Debrecennek. A mai vasúti állomás, világítási művek telepe, régi csapatkórház, Bégány csapszék, Ghillányi kaszárnya helyén feküdt. A tatárjárás után a Miskolc nemzetségből való Torna nevű úré, kinek özvegye fogadott fiának, a Pázmánok ösének engedte át ezt az akkor még szintén Tornának nevezett községet, a Boldogságos Szűz tiszteletére épült templommal együtt.¹¹⁶ Később a Pázmánok Tornát, a Nyír (Nyr) tartományban, Rofajn bán Debrecen nevű birtoka szomszédságában, elébb 1289-ben zálogjogon,¹¹⁷ majd 1299-ben örökösen is¹¹⁸ eladták 80 márkáért ugyanazon Rofajn bánnak. A papai tizedjegyzék (1332—1337 között) egyszer Ecclesia Beate Virginis de Brecen, máskor Villa juxta Brecen (így), ismét más esztendőben Villa beate Virginis néven említi. A XV. században Boldogfalva birtokosai között a Hunyadi, Rozgonyi, Szepesi családokat találjuk.¹¹⁹ Sőt e falu határában Dózsa nádor unokáinak jóvoltából a debreceni Szent András-templomnak is volt erdeje.¹²⁰ Debrecen már 1577-ben vásárolt örökös joggal Boldogfalvában egyrészt Szilágyszegi Pálné Pribék Évától. Majd 1581—1650 között elébb zálogjogon, a többi hat részt is megszerezte többnyire leányági Szepesi utódoktól.¹²¹

¹¹² Zoltai: Debrecen határának kialakulása.

¹¹³ Muz. és könyvt. Értesítő. 1907. évf. 181.

¹¹⁴ Az újváros—debreceni határ peréhez készült 1762-beli térkép is a Bivalyhalom Mátai halom néven jelöli meg. Debr. Ltr. Térképgyűjt. 61. sz.

¹¹⁵ Debr. Ltr. Elep—balmazi iratok. 7—10.

¹¹⁶ Bunyitay id. m. III. 210.

¹¹⁷ Árpádk. Uj Okmt. IX. 507—508.

¹¹⁸ U. o. X. 357.

¹¹⁹ Csánky id. m. I. 633., 639. és Debr. Ltr. Dipl. gy. 211. sz.

¹²⁰ Bunyitay id. m. III. 211., 213.

¹²¹ Zoltai: Debrecen határának kialakulása.

Ekkor még lakott helység; de már csak tengődik, sőt agonizál. Meghatottság nélkül, spártai rövidséggel írja róla 1657-ben a városi jegyzőkönyv: Boldogfalva magától elpusztult.¹²² Ha utánna kere-sünk, izibe rájövünk, hogy szegény kis falu, bizony nem egészen magától semmisült meg. Vesztere, terjeszkedő nagy város kapuja elibe, valósággal mindig éhes erős szomszéd torkába települt. Debrecen közel száz évig következetesen azt a törekvést szolgáló gazdasági politikát folytatta, hogy Boldogfalvát felszívja, magába olvassza. A cél sikerült is. A nagy hal elnyelte a kis halat. Más lapra tartozik, miképpen folyt a falu gyámoltalan jobbágy lakos-ságának küzdelme, a hatalmas városi tanácscsal. Mert Boldogfal-vának távol lakó földesurai csak a Debrecenből felszedhető zálog-summákkal és zálogöregbítésekkel törődtek. Míg egyszer csak azt vették észre, hogy a falujukban egy szál jobbágy se lakik. Vala-mennyien egymás után kénytelenek voltak beköltözni Debrecenbe, azok is, akik hűségesen ragaszkodtak szülőfalujukbeli viskóikhoz.

Az előhozott adatokból kétségtelenül kitűnik: Boldogfalva régi, árpádkori település; mégis volt idő, az imént mondott ver-sengés ideje, amikor Debrecen város tanácsa idősb Rákóczi György fejedelemhez intézett felíratában, a bormérés miatt is vizzálykodás lévén a szomszédok között, azt állította, hogy Boldogfalva csak a nem rég lezajlott tizenöt éves nagy háború elején keletkezett. A fölterjesztésbe, hogy őszinték legyünk, jó adag csalafintaság is elegye-dett. Mert Boldogfalva keletkezésének sem ideje, sem módja, úgy amint a tiszteletes tanács előadta, sehogy sem állja ki a kutató historikus kritikáját. Bizonyos, hogy azt magok a debreceniek is másként tudták. A fejedelem messze székelő kancelláriája elé ter-jesztett előadás szerint Boldogfalva úgy keletkezett, hogy a kör-nyékbeli faluk népe, főképen a nádudvariak, a tatárok elől ide menekültek (ami 1593-ban történt) és a tanács „egy városbeli fő-ember, nádudvari fél instálására“ megengedte nekik, hogy a város földjén megszálljanak, a tatárkézbe esés ellen magokat a város mellett árokkal kerítsék. „Elsőben föld kunnyókat, annak utánna valami hitván házakat is építtetenek. Így aztán a földes urok, akinek jobbágya hova szállott, a jobbágy után a földet is elfoglalta.“¹²³

Ez a szájhagyományszerű magyarázat úgy Külső-Boldogfal-vának, a néha „nemesi szer“-nek is nevezett külön falunak, mint Belső-Boldogfalva Debrecennek girbe-görbe kis uccákból álló dél-keleti részének¹²⁴ keletkezésére nézve tévedésbe ejtheti a tájéko-zatlant. Már fentebb igazoltam, hogy Boldogfalva uccát a XVI. század közepén is emlegetik jegyzőkönyveink.

Szedjük össze még azt is, amit a a) boldogfalvai *Boldogságos Szűz templomáról* s egy ottani kápolnáról a városi levéltárból meg-tudhatunk.

¹²² Vár. Jkv. 1657:257. l.

¹²³ U. o. 144. sz. 1631-ből.

¹²⁴ V. ö. Debr. Ltr. A város 1771. évi térképével.

Bethlen Gábor parancsolatjára 1618-ban, a Boldogfalvában is részbírtokos Török András és Kovács Mihály váradi castellanusok ügyében számos debreceni tanut hallgattak ki. Hát ezek érdekesen vallottak. A legöregebb tanuk még ösmerték a „boldogfalvai pápistás papot, Mátét“. Ennek „nagy zsindolyös házát, a ház fülénél álló haranglábot is“ látták még. Tudták, hogy Boldogasszony egyházának olyan kü kerítése volt, mint a dóbróczi egyháznak. A boldogfalvaiak oda temetkeztenek. A dóbrócziak ronták el. Az város házát csinálák belőle több *szentegyházakkal* össze. A kikérdezett tanuk csak arra nem emlékeztek; vajjon pénzen vették-e meg a debreceniek, avagy csak barátságosan adták oda a falubeliek, t. i. a kőkerítés tégláját-követ.¹²⁵ Ez a most említett szentegyház-csinálás Duskás Ferenc főbíróágában történhetett; így azonosnak látszik az oda elébb említett auditorium verbi Dei építésével. Hogy a debreceniek Boldogfalvában csupán a templomkerítését bontották és hordották el, a templom pedig tovább is fennállott, kitetszik főképpen abból, hogy Boldogfalva a reformáció után is anyae gyházat alkotott. XVII. századbeli egyik lelkészének nevét ösmerjük;¹²⁶ a városi muzeumban pedig meg van a boldogfalvai ekklesia urasztali ezüst pohara. Sőt 1728-ban debreceni nyolcvan-százéves öreg emberek hit alatt vallották, hogy ők még jártak a külső boldogfalvai templomba; fiatalabb tanuk pedig gyermekkorukban még jáccadoztak ott az elromlott harangláb tövében.¹²⁷

b) *Szent Joachím és Szent Anna kápolnája*. Egészen új észrevétel. Mert sem Bunyitaynál, sem Szücsnél, sem másutt nincs szó róla, hogy Boldogfalvának templomán kívül, külön kápolnája is volt. Egy osztályos egység említi a kápolnát. Soklyói Szabó István, Dersy Borbála Parlaghy Lászlóné, Parlaghy László és Dengelegi Kata Daróci Györgyné 1599-ben megegyeztek a Szepesi Kata után reájok szállott nyolc boldogfalvai, hat szováti és nyolc szepesi jobbágytelek felett. A boldogfalvai telkekhez egy majorsági telek is tartozott. Ezek Boldogfalvában, a *váradi ut mellett, Szent Joachím és Anna kápolnájával* szemben, Debrecen régi árka alatt feküdtek.¹²⁸ A körülírás szerint ez a kápolna a váradi uccái régi kapu előtt, a törvényszéki palota helye táján állhatott; ugyanott, ahol a Ferenc-rendiek 1723—25. között új kápolnát és zárdát építettek. A két szent védelmére bízott régi kis kápolna 1599-ben már bizonyosan elhagyatott, dűledező állapotban volt.

5. **Csécs.** (Chech). Ma része a hortobágyi pusztának, az Árkus vize és a kócsi pusztá közt. Emléke Csécsfalma és Csécs-

¹²⁵ Debr. Ltr. Szepesi stb. iratok. 136. sz.

¹²⁶ Vár. Jkv. 1610:612. l.

¹²⁷ Debr. Ltr. Szepesi iratok. 311. sz. Kir. táblai tanukihallgatás Debrecen részére. 1728 jan. 12.

¹²⁸ Debr. Ltr. Szepesi stb. iratok — —. sz. „Octo sessiones cum fundo Allodii penes viam Varadiensem in eodem territorio Boldogfalva habito versus Capellam Beatorum Joachim et Annae infra ipsas Consepes Debreccinenses olim extendentes”.

laposa nevében maradt fenn. Legközelebbi szomszédja Zám volt. A XV. század derekán, 1453-ban már mint pusztai birtokot kapják királyi adományul a Bayoniak és Gecheiek.¹²⁹ Utóbbiak nem sokkal ezután a Dédesen lakó pálosoknak hagyományozták lelki üdvösségükért csécsi részöket.¹³⁰ A XVI. században az egész pusztát a bajoni vár tartozéka.¹³¹ Sorsa ettől fogva Záméval közös, mely-

A csécsi templom szentélyében talált hajgyűrűk és gyöngyök.

nek már 1297. évi eladásánál a szomszéd birtokosok között jelen van Chéchi István is.¹³² Talán ez az István ur építtette az Arkus partján emelkedő Köveshalmon azt a kisded egyházat, melynek alapfalait néhány Árpád-kori sírral együtt 1909-ben tártam fel.¹³³ A pápai tizedjegyzék nem említi.

6. Derzs. Dersegyháza. (Deers. Ecclesia de Ders.) Délről Csécs-csel, északról Ohattal határos. Az Arkus vizétől Kócsig terjedt. Először 1341-ben fordul elő az ohati határjárással kapcsolatban, ilyen meghatározással: „prima meta incipit a plaga meridionalis in campo ecclesiae de Ders directe respiciente”.¹³⁴ V. László király mint praediumot adja új adományként Bayoni Istvánnak 1455-ben.¹³⁵ Azóta Ohat kiegészítő része. A Derzsi-telek nevű alacsony halom téglatörmelékei, a tetőn gubbaszkodó pásztor tanya körül, az Árpád-kori Ders egyházának maradványai.

7. Ebes. (Ebes.) Hajdan népes falu Szoboszló, Köteles, Szepes között. Ma árnyékos szép polgári tanyákkal megrakott pusztát, van iskolája, vasúti állomása. A XVI. század végén pusztult el. Debrecen legelőször 1581-ben vette zálogba az ottani Tárkányi—Szepesi részt. Akkor még tengődött benne néhány jobbágy család.¹³⁶ Egyházilag az egri püspökséghez tartozott. Az ebesi pap 1332—1337 közt oda fizette a pápai tizedet. A XV. században Pérchyek

¹²⁹ Debr. Ltr. Dipl. 158.

¹³⁰ U. o. Dipl. 250.

¹³¹ U. o. Dipl. 415.

¹³² Zichy Okmt. I. 88.

¹³³ Muzeyi Jelentésünk. 1909. 29—32

¹³⁴ Kár. Oktr. I. 146. I.

¹³⁵ U. o. IV. 306. 1.

¹³⁶ Zoltai: Debrecen határának kialakulása. Debreceni Képes Kalendáriom. 1917. évf.

és Szepesyek osztoznak rajta.¹³⁷ Temploma a Kutya-, Ágod-, Szil-, vagy Zsong-erek egyesüléséből származott Kösély vize balpartján, egy névtelen halmon épült, mely most Szikszay Jenő tanyabirtoka.

8. Fancsika. (Fanczyka, Fanchyka.) Debrecen egyik erdős pusztája. Eredetileg ez a szó épen úgy személynév, mint honfoglaláskori legtöbb helynevünké. Szent László király káplánját is Fancsikának hívták. A középkori oklevelek Bihar területén három Fancsika nevű birtokot emlegetnek. Néha nehéz egyiket a másiktól megkülönböztetni. A Debrecen melletti Fancsika legelőször 1347-ben tűnik fel, Szalók Sámsonnak majd még többször idézendő határjárásánál.¹³⁸ Ez időben a Hunt—Pázmán nemzetség birtoka lehetett. Mert Sztáry Albert, aki ebből a nemzetségből származott, mint ősi jószágot ajándékozta Fancsika felé 1464-ben Bayoni Istvánnak a tőle kapott szolgálatokért.¹³⁹ A gyorsan gazdagodó Bayoni cs. már annak előtte is ura volt a birtok másik részének.¹⁴⁰ De Fancsikában a Bayoniak mellett a Szepesy család is birtokos a XV. század végén.¹⁴¹ A falu 1570—1580 körül már néptelen. Debrecen legelső szerzése Fancsikában örökjogu vétel 1577-ben Szilágyszegi Pálné Pribék Évától, t. i. egy rét a Báj-ban és egy rész a Középerdőben. 1607-ben szerzi ott a legelső zálogjogot a Szepesy—Becsky részre. Később, 1671-ben Bánffy Gábortól a Bayoni részt, mely az egésznek egyharmada s a többi porciókat is részint zálogba veszi, részint mindjárt örökösen megszerzi.¹⁴² Fancsikát a pápai tizedjegyzék nem említi; de ha még annak idejében nem is, később már templomos falu. Ezt a Horváth József kaszálójában lévő templomhegy téglatörmelékei és faragott kockakövei látszanak igazolni.

9. Fegyvernek. (Feguernek.) I. Károly 1311-ben Debreceni Dózsa mesternek adományozza Feguernek, Suma és Zuza (Cuca) nevű birtokokat.¹⁴³ Fegyverneknek nevezték még a XVIII. században is Ondód pusztának Macs és Hegyes felőli részét, a Látóképi csárda innenső környékét. Kétségtelen, hogy Dózsa mester ezt a Fegyverneket kapta. Cuca is ott van a szomszédságában. Az oklevelek nem mondják egyházas helynek. Én mégis ezek közé sorozom. Még pedig azért, mert a Pece ér partján, melyet ennek előtte szintén Fegyvernek folyásának neveztek, a hegyesi határhoz közel, Vilmányi Imre tanyája megett középkori templomhelyet figyeltünk meg, honnan már kerültek is elő szegényesen temetett

¹³⁷ Debr. Ltr. Dipl. 130., 131. sz.

¹³⁸ U. o. Dipl. 23. sz.

¹³⁹ Kár. Oktr. II. 309. l.

¹⁴⁰ Csánky D. id. m. I. 624. l.

¹⁴¹ Debr. Ltr. Dipl. 318. l.

¹⁴² A megjegyzések és adatok, melyek a falvaknak és pusztáknak Debrecen birtokába jutásáról szólnak, „Debrecen határának kialakulása és birtokainak megszerzése” c. dolgozatomból kölcsönözvék. Ezentúl tehát erre nem is hivatkozom. Zoltai.

¹⁴ Anj. Okmt. I. 236. l.

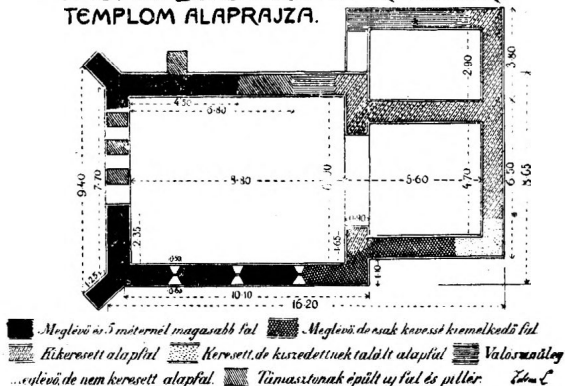
csontvázak. Eleinte az ugyancsak Árpád-kori Lombfálva, másként Szentkeresztteleke templomára gondoltam. De utóbb Fegyvernek javára megváltoztattam előbbi véleményemet. Fegyvernek, mely 1411-ben, mint a rác despota birtoka szerepel,¹⁴⁴ ugyanolyan ösmeretlen módon, ugyanugy ösmeretlen időben, mint a kihalt Debreceni családnak számos más elnéptelenedett birtoka, olvadt be a debreceni határba. A használatbavétel, a beolvasztás eredeti alapja legnagyobb valószínűséggel a földesurral kötött szerződés, az urbarium volt.

10. **Guth.** (Gwth, Gwt, Kysguth és Nagguth. Guth. Also-guth.) Szabolcs megyében lévő külső pusztai birtoka Debrecennek. Iskolával. Erdei iparvasuttal. Hajdan hozzátartozott az Asszony-rész nevű acsádi pusztai is. Valamikor mint leánynegyedek hasították ki belőle.

Egykor a Guth Keled nemzetséget uralta. Szomszédos volt vele a nemzetség adonyi ősi monostora. A Guth Kelednek Farkas ága 1289-ben megosztóztván Guthon, két részre szakadt a birtok.¹⁴⁵ Föltehető, hogy ezen osztozkodás következtében alakult két faluvá és épült benne két templom. Egyiknek falai, a hajó három oldala,

*Lq I²⁷⁵
1913.*

NAGY VAGY BELSŐ GUTHI ÁRPÁDKORI
TEMLOM ALAPRAJZA.

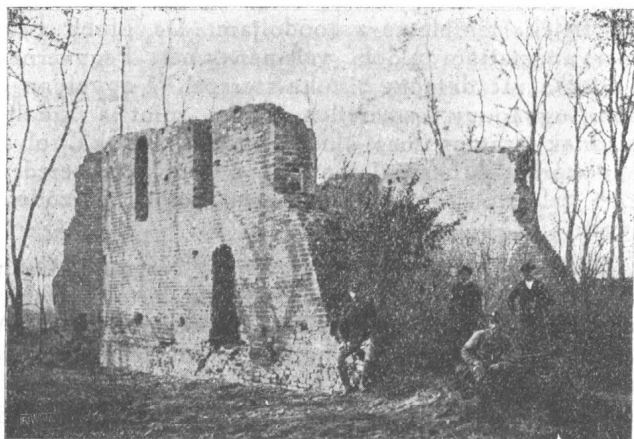

ma is fennállanak. A másik Guth két kilométernyire fekvő templomának alapfalait pedig vén vadkörtefák tövében 1913-ban tártam fel, az alsóguthi templom szentén föld alá rejtőzött szentélyével együtt. Mindkettő román, illetőleg átmeneti stílusban épült.¹⁴⁶ A pápai tized-

¹⁴⁴ Csánky id. m.

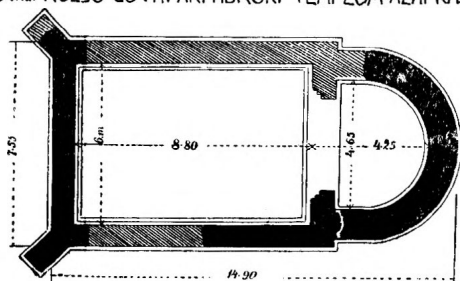
¹⁴⁵ Árpádk. Uj Okmt. IX, 505. és Karácsonyi: M. nemzetségek tört. Guth—Keled nemz.

¹⁴⁶ Muz. Jelentés 1913-ról.

A guthi templom romjai.

KISVÁLY KÜLSŐ GUTHI ÁRPÁDKORI TEMPLOM ALAPRAJZ

■ Külső alapfal. ▨ Külső alapfalzat.

szedés idejében csak az egyik Guth papja adózik, 3—4 garassal.

Guthon a XV. században Kállai, Rozgonyi, Cudar, Guthi, Ország, Kemecsei, Atyai, Petri Ders és Szepes családokat találjuk birtokosokul.¹⁴⁷ Debrecen 1681-ben vetette meg ott a lábát legelőször, zálogba vévén Kemény János fejedelem özve-

gyétől Lónyai Annától az Ország-hszert. Guth végleg csak husz évvel azelőtt, 1660-ban pusztult el.

11. Haláp. (Hlap, Halap.) Aránylag tágas nagy határa mellett is mindig kicsiny falunak mutatkozik. Ma Debrecen város legnagyobb területű, de gyéren erdőszült pusztája, sok polgári kaszáló birtokkal, iskolával, vasúti megállóval. Már a váradí regestrum említi 1215-ben.¹⁴⁸ A pápai tizedjegyzékben nem fordul elő. Annak idejében birtokos Halápon a gazdag Debreceni család is. 1411-ben a rác despoták birtokába ment át az egész debreceni uradalommal együtt. Későbbi birtokosait a XVI. század közepete tájáig nem ösmerjük. Ekkor már a Melyth családé. 1660-ban elnéptelenedvén, Debrecen nyomban zálogba veszi a Melythektől; nem is engedi ki

¹⁴⁷ Csánky id. m. I. és Debr. Ltr. Dipl. 162., 163., 243., 244., 279., 396., 397. sz. a.

¹⁴⁸ Váradí Regestr. Kandra szerint. 185., 269. sz. esetek.

többé kezei közül. A község helyét a halápi telek néven ösmert városi birtok felismerhetőleg jelzi. Temploma a vámospércsi út jobb oldalán, egy homokgerend lejtőjén állott, ahol Muzeumunk 1907-ben végzett ásatással egyenesen záródó szentélyű kisebbszerű sekrestyés templom falait találta meg.¹⁴⁹

12. Hegyes. Hegyesegyháza. (Higus, Heges. Hegyesd, Hegyes, Hegyews, Ecclesia Hegys). Részben polgári tányákból, részben egy nagy birtokból álló puszta, iskolával. Dózsa mester javára szóló 1311-beli adomány levél a szomszédos Fegyvernekről és Cucáról, egyházas helynek tünteti fel.¹⁵⁰ Csakugyan a pápai tizedjegyzék is ösméri a hegyesi papot. A Debreceni család magvaszakadtával leánynegyed fejében a Szokolyi, Telegdí, Tornaí, majd más révén a Hunyadi családok voltak birtokosai. Ekkor vámszedő hely is volt.¹⁵¹ A XVI. században az enyingi Törökök, Maghiak, Székelyek. A falu a 15 éves nagy háboru idején futott szét; nem is épült be többé. Debrecen az első zálogos szerződést a már puszta Hegyesre nézve Báthori Gábor fejedelemmel kötötte 1610-ben. Majd száz évig Hegyes felét a szoboszlai hajduk is birták zálogjogon.

Hegyesen templom helyet két felé is mutogatnak. Egyiket a régi Fegyvernek —, ma Pece ér déli oldalán a Harstein major közelében; partos területen ezt magam is láttam. A másik hasonló törmelékes hely a Pece északi oldalán, a Bör-tanyán fekszik.

13. Kamarás-telke. Kamarás-halma. (Komoras-theleke. — holma.) Ez a helynév így: „Kamarás-telke“, mamár nem él; de minden debreceni gazda ösméri a Kamarás-halmát, a debrecen—budapesti vasut és a szováti közut között emelkedő hatalmas nagy őshalmot. Mindkét név Szepesfalvával szomszédos ugyanazon birtokot jelölte a középkorban, midőn a hatalmaskodó Szepesy nemesek, Zsigmond király halála után Szepes, Ebes, Pac falvaikkal határos Ondod, Szentkeresztteleke és Fachat nevű birtokokon kívül Kamarás halmát vagy telekét is erőszakosan elfoglalták a debreceniektől.¹⁵² Hunyadi János e súlyos jogtalanság ügyében vizsgálatot rendelt a váradí káptalannál 1452-ben. Ekkor már mind a négy megnevezett birtok üres föld. De hogy Kamarás-telkén annak előtte kisebbszerű templom vagy kápolna is volt, azt muzeumunk 1924. évi ásatása bizonyítja. De a kápolna nem magán a magas Kamarás halmon épült, hanem ettől két kilométernyire, északfelé a jóval alacsonyabb *Köves-halmon*, mely jelenleg Csengeri Leo földje. Ez a terület 1876 előtt a város körüli bellegelőkhöz tartozott. Azóta szántják és az eke nyomán gyakran vetődik fel téglá és emberi csont. Ilyen jelek után indulva ástam meg a ref. főgimnázium cserkészeinek segítségével a Köves-halmot. Téglafalazás már alig volt benne; a középkori templom-építkezésre

¹⁴⁹ Muz. Jelentés. 1907.

¹⁵⁰ Anjk. Okmt. I. 236. l. „Prope ecclesiam Hegys.“

¹⁵¹ Csánky id. m. I. 516. l.

¹⁵² Debr. Ltr. Dipl. 111., 119., 151. sz.

nézve alföldszerte annyira jellemző agyagból döngölt alsó fundamentum csak nem teljesen fel van dülva. Emiatt a templom alapformáját, területmértékét sem ösmerhettem meg. Emberi csont eléggé bőven fordult elő, többnyire másodlagos helyeken. Egy ezüst hajgyűrűt is találtam, mely a XIV. század közepe előtt való temetkezésről tanuskodik.

14. **Lombfalva**, másként **Szentkeresztteleke**, röviden **Szentkereszt**. (Villa Lomb. Terra Lombi. Zentkereszttheleke). Ősi neve Lomb, vagy Lombi. Amúgy írják a váradi regestrum jegyzői 1213-ban és 1235-ben; ¹⁵³ emígy a váradi káptalan egy 1282-beli adásvételi szerződésben, mely szerint e birtok Macs felőli negyedrésze a Szentkereszt tiszteletére épült egyház kegyuraságával együtt, a szomszédos szepesi nemesek jelenlétében tiz márkáért eladásra került. ¹⁵⁴ A pápai tizedjegyzék, bár imé templomos hely volt, hacsak már a tatárjáráskor el nem pusztult, Lombot nem említi. Az egri egyházmegye szabolcsi főesperessége területéről 1332-ben följegyez ugyan Lőrinc nevű papot, aki „sacerdos Sancte Crucis“ (Szentkereszt papja) és XVIII garas tizedet fizet. Abban az időben ez annyi pénz, hogy aligha lombi pap volt Lőrinc úr. A XV. század elejétől fogva, mikor megint feltűnik, már a temploma nevét viseli a birtok, bár lakatlan pusztá hely! Debreceni polgárok követelik vissza a Szepesyeektől, akik, mint az imént láttuk, több más földjükkel együtt erőszakosan elfoglalták tőlük. ¹⁵⁵ Valódi vagy képzelt joguk is lehetett hozzá; talán azon az alapon, melynél fogva Lombi egy részének 1282-beli elidegenítésébe jelenlévő eleik beleszólhattak. Későbbi írásból homályosan kivethető, mintha Szentkeresztet csakugyan két részre birták volna: Debrecen és a Szepesy-család. A debreceniek ugyan Izabella királynéval és fiával János Zsigmonddal 1557-ben megerősítették ¹⁵⁶ Zsigmond király 1406. évi parancsát, mely megtiltja, hogy a debrecenieket Poroszlóteleke, Szent Demeter, Szatateleke, Szentkereszt földje és Soma nevű régtől fogva Debrecenhez tartozó birtokaikban bárki háborgassa, ¹⁵⁷ mégis a szepesi és ebesi földkiosztásról szóló 1640. évi jelentésben azt olvashatjuk, hogy „az Szentkereszttelekének az város csak negyedrészt bírja“. ¹⁵⁸ Ebből sejthető, hogy Szentkeresztnek nagyobb része Szepes pusztához tartozott. Legutoljára Ali szerdár-pasának Debrecen szerződött adóját szabályozó fermánjában, 1662-ben, fordul elő Szentkereszt, mint olyan pusztá, mely után Debrecen, a császári khász város, szintén adózni tartozik. ¹⁵⁹

Ma sem Lomb, sem Szentkereszt nevű helyet, pusztát nem

¹⁵³ Váradi Registr. 18/388. és 388/141. sz. eset.

¹⁵⁴ Fejér Cod. Dipl. V/3. 131. l.

¹⁵⁵ Debr. Ltr. Dipl. 111., 119., 151. sz. (1435., 1476., 1452-ből).

¹⁵⁶ U. o. Különf. 39. sz.

¹⁵⁷ U. o. Dipl. 56. sz.

¹⁵⁸ U. o. Szepesi stb. iratok. 165. sz.

¹⁵⁹ Zoltai: Debrecen a török uralom végén. 6–9. l.

ösmer a debreceni nép. Telkének, templomának helyét senki megmutatni nem tudja. Mikor az ondódi Vilmányi tanyáról valamely ösmeretlen falu és templom nyomaira figyelmeztettek és azokat megnéztem, először a Lombföld Szentkereszt templomára gondoltam. Már az imént, Fegyverneknél bevallottam, hogy tévedtem ezzel a feltevéssel. Mert most már úgy látom a még mindig hézagos adatok gyér világításánál, hogy a Szentkereszt tiszteletére épült lombi templom helyét Szepes pusztához közelebb eső ondódi földeken, a Licsmandulóban, vagy épen Szepesnek, pusztá Ebess felé hajló csücskében kell keresnünk valamelyik ottani ér partján. A környékbeli gazdák közül vajha jelentkeznék valaki nyomravezetőnek!

15. Keserűegyház. (Kesereu. Kesereuegház.) E birtokhoz Debrecennek ma már olyanforma történelmi joga van, mint a hogy a magyar királyok koronázásakor meghordozzák Halics, Lodomeria, Bolgárország zászlóit. Tulajdonképen Keserűegyház néven nem is szerzett Debrecen sem örökjogú, sem zálogos birtokot. Hogy mégis felveszem a debreceni egyházas falvak lajstromába, oka egyszerűen az, hogy Keserűegyház, mely a XIV. században még megvolt, elpusztulása után Szovát határába olvadt be; Szovát pedig 1503-tól fogva lassankint egészen Debrecen földesuri hatalmába került. Keserűegyház földje a szováti határnak épen azt a részét alkotta, mely Nagymező néven 1918-ig Debrecen város örökös birtoka. Keserűegyházzal legelőször és majdnem utoljára is Nagy Lajos király 1355. évi adománylevelében találkozunk. A király ezt a birtokot a szomszédos Kaba egyházzal együtt Literati Mihály tárnokmesternek adományozta, miután előbbi tulajdonosának Keresztély főeseperesnek, minthogy a heremita barátok közzé állott, e birtokról le kellett mondania.¹⁶⁰ Fodor Mihály szováti nemes, a heremita barátta lett Keresztély főesperes apja, Szovát, Keserűegyház és Kabaegyház nevű szabolcsmegyei birtokokat, az imént mondott okból, még azon évben, maga és fia nevében örökösen átadta Literati Mihálynak, amikor az anyai részért és leányegyedért leányát Literatiné Fodor Ilonát is kielégítette.¹⁶¹ Literati Mihályt és testvérét Péter váradí prépostot csak két év múlva iktatták be ily módon szerzett új birtokaiba.¹⁶² Valószínű, hogy ez a Literati Mihály tárnokmester őse volt a később szereplő Szováti családnak, mely a XV. században a Szepesyekkel együtt bírta Szovátot, Kabát és Boldogasszonyteleke nevű birtokot.¹⁶³ Boldogasszonyteleke nevű birtok egynek látszik Keserűegyházzal. Ha ez csakugyan így van, akkor olyan helynév változással állunk szemben, amikor a község előbbi nevét temploma védőszentjének nevével cseréli fel. Így történt Tornával, Lombival, Zomayonnal, melyek

¹⁶⁰ Debr. Ltr. Dipl. 24. sz.

¹⁶¹ U. o. Dipl. 25. sz.

¹⁶² U. o. Dipl. 27., 31. sz.

¹⁶³ U. o. Dipl. 211. sz. és Csánky id. m. I. 542.

később Boldogasszonyfalva, Szentkereszt és Angyalháza néven szerepelnek. Keserűegyházat különben a pápai tizedjegyzék egyik nevén sem említi. Helyét a tetétleni határ közelében Derecskéről Kabára vezető „sótú“ északi oldalán fekvő laponyagon kereshetnénk.

16. **Macs.** (Moch. Mach. Huzywmach. Hozwmach. Hosiwmoch.) Nevét talán Macs nádortól kapta, ki 1206—1207 közt bihari főispán volt.¹⁶⁴ Oklevélileg először 1282-ben, a szomszédos Lombföld egy részének eladásával kapcsolatban esik szó róla. Két évvel később Macs is gazdát cserél. IV. László a kun Alpra fiaitól hűtlenségük miatt elveszi és a hozzátartozó várfölddel együtt Rafoyn comesnek, Debrecen urának adományozza.¹⁶⁵ Utódai a család kihaltáig meg is tartották. Macs további sorsával körülményesebben foglalkozom más dolgozataimban.¹⁶⁶ Ezért birtokosainak változásából ehelyütt csak azt említem meg, hogy Debrecen Macsban, kisebb részt, már Bocskaitól kapott örökös jogon, s ebben a várost Bethlen Gábor is megerősítette 1623-ban. 1610—1655 között pedig a város a többi részeket is megszerezte, egyelőre zálogjogon.

Macs már a XIII. század végén saját lelkésszel dicsekedő falu. Papja Várad püspökének egy fertő ($\frac{1}{4}$ ezüst márka) szeretet-adományt, hívei pedig a XXIII kepe tizedet fizetnek.¹⁷⁶ A papot terhelő pápai tized 1332—37-ben Macsról tíz garas.

A XV. század elején hosszú pörösködés folyt egyfelől özv. Debreceni Lászlóné, ennek leányai és özv. Monaki Sándrinné, másfelől a Várday-család, illetőleg a váradí és az egri püspökség között azon kérdés felett, hogy a hosszúmacsi hívek lelki gondozását melyik egyházmegyéhez tartozó pap végezheti. A Várdayak uradalmához tartozó Szentgyörgyegyházának, mely Kis- vagy Egyházasmacsnak is nevezetett, az egri püspök, a hosszúmacsi plébánosnak pedig a váradí püspök volt a felettes hatósága. A két egyházmegyét ugyanis a Tóció vize választotta el egymástól, melynek jobb partján állott Szent György egyháza, bal partján pedig, amattól pár kilométernyivel lejjebb Mihály arkangyal hosszúmacsi temploma. A Várdayak, az egri püspöktől támogatva, mindazon hosszúmacsi jobbágynak, még úrnőiket is, akiknek házuk a Tóció jobb oldalán volt, kényszerítették, hogy a szent sakramentumokat születésüktől fogva halálukig a szentgyörgyi papnál keressék és vegyék fel; annak fizessék a „garasokat és köblöket“. A másként cselekvőket egyházi átokkal is megfenyegették. A nagyasszonyok azonban saját macsi plébánosok érdekeit védték, maguk megett érezvén a váradí püspököt. Az áldatlan viszálykodásba Zsigmond

¹⁶⁴ Bunyitay id. m. III. 260.

¹⁶⁵ Fejér Cod. Dipl. V/3. 259. 1.

¹⁶⁶ Zoltai: Debrecen határának kialakulása. Debr. Képes Kalendárium. 1917. évf. — Muz. Jelentés 1913. Macs története és temploma. — A macsi és hegyesi zálogváltóper. Debrecen c. I. 1905. évf. ápr. 10—17.

¹⁶⁷ Bunyitay id. m. II. 268. és III. 261.

király is beleavatkozott.¹⁶⁸ A pör kimenetelét nem ösmerjük. Úgy tetszik, végül is az egri álláspont győzött, amely Macsot Szent György filiájának tartotta. Ugyanis a XVI. században mindkét egyház Egerbe fizeti a püspöki tizedet.¹⁶⁹

Olyan szóbeli értesítésnek nyomán, hogy a nánási vasut építéskor Debrecen város Folyó kaszálójabeli csőszházával szemben a munkások valami téglafalazást bontottak meg, a kaszálóban pedig kapáláskor egy kis harang darabrészét találták: muzeumunk felbuzdulván, 1912-ben a falazás helyét megásatta. Csakugyan kisebbszerű templom fundamentumai kerültek elő. Az egyenes vonallal záródó szentély sarkain diagonális irányban hosszan kiugró támfalak már nem is az átmeneti, inkább a csucsíves korra vallanak. A templom hajója szélesebb volt mint a szentély. De hosszát nem tudtam megmérni, miután a hajó legnagyobb részét a vasut építése megsemmisítette. A templom körül századokon keresztül temetkeztek. Soros sírokat leltem; bronzbogláron, pántokon és kevés gyöngyön kívül semmi mást.¹⁷⁰ Macsoknak ma van iskolája, két felől is vasutja.

Szent György egyháza helye is felismerhető még a böszörményi ut és a Tócs között, Hartstein Nándor birtokán, a régi Lebuj-csárda megett. Úgy hallottam: tégláit az új uraság néhány évvel ezelőtt kiszedette.

17. Mátá. (Maca, Matha, Mata). Debrecen legnagyobb pusztája. A régóta hozzászámított Balmaz területével együtt 26000 kat. hold, ami fele az egész Nagyhortobágnak. A mátai telepnek nevezett városi majorból igazgatják a híres nagy pusztát. Mátán szemlélhető Magyarország leghosszabb köhídja és modernül berendezett legnagyobb mesterséges halastava, melynek területe 2000 hold.

Lehet, hogy Kandra Kabos egészen helyesen következtet, amikor a váradí regestrum által az ohati és zámi apátok már idézett pörében megnevezett Vita falvát a mi Mátánkkal azonosítja. Viszont Karácsonyi—Borovszky a krasznai vár jobbágynak 1219. évi birtokperében említett Tup fia Tomának szintén Mátá nevű lakóhelyét tekintik egynek a hortobágyi Mátával.¹⁷¹ A Debreceni család, csak a szerencsés acquisitor nádor halála után, 1328-ban csatolta uradalmához a Hortobágy folyó mellett fekvő Máthát, melyet egyszerre kapott királyi adományul Robert Károlytól Nagy Iván és a ma már ismeretlen fekvésű Nagymiklós szabolcsmegyei birtokokkal és „a rajtok lévő egyházak patronatusi jogával” együtt. (Cum patronatibus ecclesiarum).¹⁷² Ime Mátá is, ez időben, temp-

¹⁶⁸ Zichy Okmt. V. 2. VI. 29., 64., 148., 292., 318., 325., 330., 359., 370., 428., 441., 539. VIII. 207., 209. I.

¹⁶⁹ Az egri egyhm. Szent János könyve. Adatok az egri e. m. tört.-hez. III. 460., 490. I.

¹⁷⁰ Muz. Jel. 1912. Macs története és temploma 30—47. I.

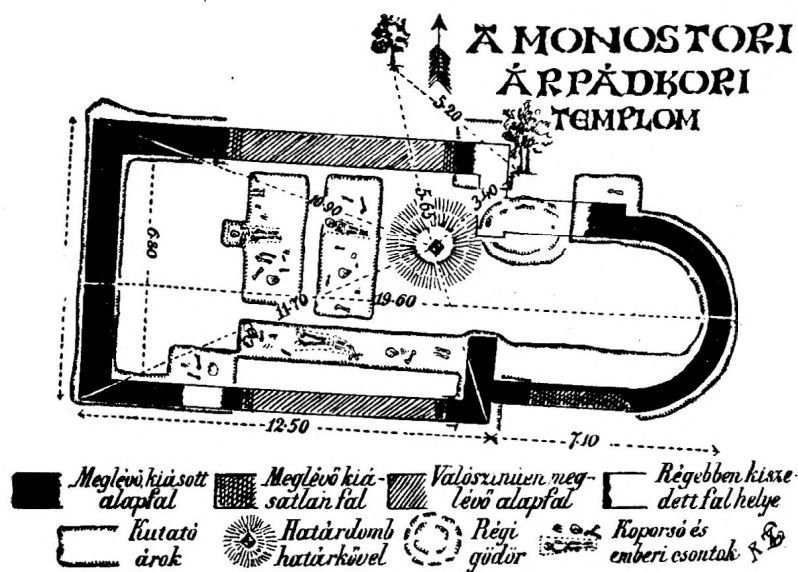
¹⁷¹ Váradí Registr. 263/120., 229/110., 230/111. sz. a.

¹⁷² Anj. Okmt. II. 354. I.

lommal ékeskedő falu. Alig száz év múlva már lakatlan. 1411-ben a szerb despota birtoka, de a debreceni polgárok élék, ami kitűnik Hunyadi János 1452 és Szilágyi Erzsébet 1461. évi leveleiből.¹⁷³ A XVI. században újra megülék, mert 1543–54 között 17 porta után adózik. Ekkor enyingi Török János a földesura. Azután csakhamar másodszor is elpusztul. János Zsigmond mint pusztát adja vissza Debrecennek 1563-ban. Báthori Zsigmond 1583-ban ezt a adományozást megerősíti.¹⁷⁴

A falu a mátai biztos-majorja és a füzesabonyi vasut között feküdt. Házhelyei apró kerek dombok alakjában ma is felismerhetők. Közülök néhányat 1907-ben megástam. Érdekeselek a figurális díszítésű kályhacsempék töredékei. Temploma helye még ismeretlen.

18. Monostor. (Munustur, Zoluchmunustura, Monostor.) Kevésbé ismert Árpád-kori monostorról maradt e ma már pusztá falun a név. A monostort a Nagyerdő alatt, 1280 körül a Hunt—Pázmán nemzetségből származott Szalók (Zoluch v. Zoluok) ispán alapította,¹⁷⁵ de már 1347-ben mint a Gut Keled nemzetségbeli

István, Apay vagy Apa fiának birtoka jelenik meg, melyet Dózsa nádor fiaí elfoglalnak,¹⁷⁶ talán azon a jussón, hogy Szalók ur felesége Margit asszony Debreceni András ispán leánya, tehát a nádor huga. Monostor későbbi birtokosai mégis a Várdaíak, mel-

¹⁷³ Debr. Ltr. Dipl. 152., 220. sz.

¹⁷⁴ U. o: Mátaí iratok. 2., 9–10. sz.

¹⁷⁵ Bunyitay id. m. II. 429.

¹⁷⁶ U. o.

lettök az ugyanazon nemzetségből eredett Berencsiak, Anarcsiak, anarcsi Thegzesek. A XVI. század végén elpusztult s az erdős birtokot felső Szabolcsban lakó uraitól 1620—1670 között bősörményi, hatházi hajduvitézek, meg a debreceni tanács vették zálogba. Utoljára Debrecen és Hatház osztozott meg rajta. A nagyobb rész Debrecennél maradt. Így a gazdasági akadémia is földjeivel együtt tulajdonképpen a monostori határban és nem Parlaghon fekszik.

A régi Monostoron parochialis egyház is épült, melynek Izsák nevű papja a XIV. század elején hat garassal adózik a pápának. A templom a hatházi Monostor déli sarkánál, nagy homokdomb debreceni részén állott. Elégge ép alapfalait ott tártam fel 1911-ben. Hosszu szentélye félkör ívben záródik. Se tám-, se faloszlopai nem voltak. Tornya se volt. Egyébként az eddig megismert középkori debreceni templomok között a legnagyobbakegyike.¹⁷⁷ E templom ősi felszereléseéhez tartozhatik az a szirént ábrázoló bronzgyertyatartó, amelyet néhány évti-

Szirén alakú gyertyatartó.
Az Árpád-kor végéről. Lelték a hatházi Monostoron. A Nemzeti Múzeumban.
(Arch. Ért. Ujf. XIII. 142.)

zeddel ezelőtt a templom-domb közelében, hatházi földöntaláltak. Az erős realizmussal készült műtárgy eredetét szakértők a román

¹⁷⁷ Muz. Jelentés 1913. A monostori templomdomb. 42—53. 1.

kornak végére (XIII. század) viszik vissza. E becses lelet a nemzeti muzeum tulajdona.¹⁷⁸ A templom hajójában megbolygatva talált sírokból is került elő némi bronzdisz.

19. **Ohat.** (Uhod, Hahothmunustura, Huchach, Huhach, Whath, Vhod, Ohad, Ohath.) Anonymusnak ha hinni lehet, akkor ismerjük e föld legelső birtokosát is. A névtelen előadása szerint Szabolcs és Tuhutum vezérek, miután győzelmesen beszáguldozták a Szamos—Körösök közét, a dorogmai révnél átkelve, visszatértek Árpádhoz; a fejedelem pedig a Dorogmával szemben elterülő földet Hohat kun vitéznek ajándékozta, kinek utóda a Névtelen korában is birta még ezt a földet.¹⁷⁹ Bizonyos, hogy már a XIII. század elején monostor is működött e helyen. A váradi regestrum 1220-ban említi az ohati apátot;¹⁸⁰ a tatárjárás után pedig IV. Béla is az egi püspökkel 1248-ban kötött birtokcsere-szerződésben.¹⁸¹ Fél század múlva, 1299-ben a Sártiván Vecse nemzetség cserében kapja Ohatot néhány más kisebb birtokkal Poroszló-Monostoráért a Rátót nemzetségbeli Domokos tárnokmestertől.¹⁸² A XIV. század elején, 1330—1340 közt már a Pérchy s az ebből sarjadzott Ohati családoké. Ezek osztályos egyezségéből tudjuk meg, hogy az ohati monostor templomával együtt a Boldogságos Szűz oltalmában állott és hogy Ohatnak Szent György vértanu tiszteletére épült temploma is volt. A monostor már ez időben feloszlott; de a két templomról még 1418-ban is szó esik,¹⁸³ amikor az Ohati család kihál. A Sztáryak, Szepesyek rövid ideig tartó részbirtoklása után egész Ohat a Bayoniák kezébe került; ott is maradt majd kétszáz esztendeig. Ohat végleg csak 1660-ban pusztult el. Debrecen a legelső zálogot reá 1679-ben szerezte meg Bánffy Gábortól. Most két népes elemi iskolája és vasutja is van Ohatnak.

Muzeumunk már két ízben kereste az ohati monostor és templomok alapfalait. Először 1905-ben a külső major felett emelkedő 12 mtr magas halmon ásatott. Ott egy nagyobb és régibb — románkori templom falainak törmelékeit, szentélye helyén pedig egy kis csucsíves kápolna téglá alapját találtuk. Feldúlt téglasírokból övdísznek használt góthikus, trébelt bronzlemezek kerültek elő. Még elébb hasonló ízlésű nagy vaskulcs is.¹⁸⁴ E hatalmas, messze látó dombon lehetett a monostor; míg Szent György parochialis egyháza, melynek lelkészét a pápai tizedjegyzék említi, a monos-

¹⁷⁸ Arch. Ért. Ujf. XIII. 142—245. 1.

¹⁷⁹ Szabó K. Béla Kir. Névt. jegyzője 40. 1.

¹⁸⁰ Váradi Regestr. 263/120. sz. eset.

¹⁸¹ Fejér Cod. Dipl. IV/2. 18. 1.

¹⁸² Wenzel: Árp. kor. Új Okmt. V. 202. 1.

¹⁸³ Károlyi Okt. I. 47., 57., 139., 143. Debr. Ltr. Dipl. 84. V. ö. még: Balásy: A zámi és ohati apátság. — Végh K. M.: Hortobágyi apátságok. Eger. 1884. — Századok: 1904: 537—543. 1. U. o. 1905: 630—659. 1. Muz. Jelentésünk 1913. 31—42. 1.

¹⁸⁴ Muz. és Könyvt. Ért. 1907:

Z. L.

Trébelt bronz övdíszek az ohati templom belsejéből.

Birtokosait csak a XV. századtól fogva ismerjük. Akkor a Szepesyeké, kisebb részben a Pérchieké. 1555-ben még hét jobbágy telke adózik. Már 1561-ben, amikor János király a németpárti Bocskai Miklóstól elveszi és másoknak adományozza, praediumnak írják.¹⁸⁵ Debrecen 1581-ben kezd terjeszkedni a paci földön, zálogba vétén a Szepes—Tárkányi részt.

A paci templom harangja a falu elpusztulása után még száz év múlva is meg volt Debrecenben, de nem használták. A városi tanács 1667-ben utasítja Nagy Balázs civist, hogy a nála lévő paci harangnak viselje gondját, senkinek el ne adja.¹⁸⁷ Többé nincs szó a harangról.

21. Papegyháza. (Pogegház, Papegháza.) A hortobágyi puszta mátaí részének északkeleti oldalát nevezik így, mely külön

tortól délkeletre állott, a homokdűné és a major szélén. Helyén 1923-ban sikertelenül kutattam; bár ottan körül néhány évvel előbb véletlenül téglafalra bukkantak. De senki sem tudta pontosan megmutatni nekem a helyet.

20. Pac. (Poche, Poch, Paac). Erdőpuszta Léta és a két Pályi felé. Az egykori falu belső telkeinek és templomának helye kívül esik azon a területen, amelyet újabb térképek és a mostani köztudat paci földnek jeleznek és tartanak. Debrecen felőli határa, e puszta legrégibb térképén még a Kondoros folyása.¹⁸⁵ Csakugyan a Kondoros mellett feküdt hajdan a falu templomával együtt, melynek utolsó tégláit a terület mostani tulajdonosa, Both István szedteki negyven év előtt.

Pac a XIV. század elején már egyházas hely, amit a pápai tizedjegyzék igazol.

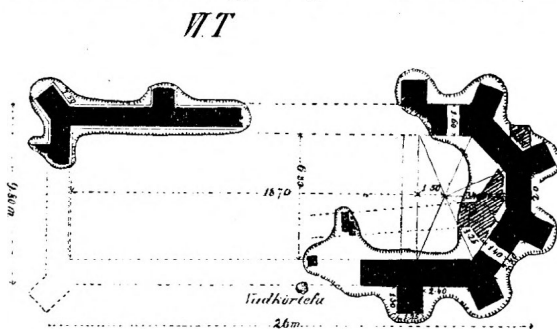
¹⁸⁵ Debr. Ltr. Térkép gyűjt. 77. sz.

¹⁸⁶ Károlyi Okl. III. 323. l.

¹⁸⁷ Vár. Jkv. 1667: 35. l.

gulya járás; a tőszereűen kiszélesedő vízmedernek pedig, mely nagy iv-alakban vágja kétfelé, Papere a neve. Multjáról keveset tudunk. IV. Béla királynak az egri püspökség birtokait megerősítő 1261. évi oklevele szól először róla így: „Pog-egház prope fluvium Hortu-Bagy.”¹⁸⁸ Papegyház valóban a Hortobágy folyó közelében terült el, Majd Szilágyi Erzsébetnek Debrecenhez tartozó birtokai között említik „possessio Papegyháza” néven.¹⁸⁹ Mátával együtt csatlakozott végleg Debrecenhez. Csak nevéből következtethetjük, hogy temploma is volt, mely híhetőleg a tatárjáráskor elpusztulván, többé nem is épült fel. Talán fából volt. Azért nem mutatkozik Papegyházán a templomnak semmi nyoma. A Csege, Hort és Mátá között hármassal határlalt alkotó Szeghatárhalomban néhány év előtt sok emberi csontot leltek. Lehet: ott volt a papegyházi temető, s a falu maga is. A papegyházi erdő mellett hasztalan kerestem.

22. Parlagh. (Balach, Parlagh.) Debrecen és Hatház között két egyenlő részre osztott pusztá ma. Hajdan, a XV. XVI. században Szabolcs vármegye egyik legvagyonosabb családjának nevet adó ősi fészke. Már a XIV. század elején is a Parlaghiaké; de amikor, a XVII. század első felében az utolsó Parlaghy-fi koporsóján megfordították a nemesi címet, nem csak számos más ősi birtokuk, maga Parlagh is idegenek kezére csuszott át. Parlagh az 1594. évi tatár dúlást valahogy még kiheverte. Lelkészt is tarthatott. 1640-ben

Parlagh templom.

említik Pap aliás Debreceni Miklós nevű papját. De 1660-ban végképen elpusztult, amit az is siettetett, hogy jobbágy lakosai közül feltűnően sokan költöztek be egy másuttan Debrecenbe még Szejdí. basa járása előtt. Parlagh zálogba vételét Hatház kezdte meg, mi-

nek előtte teljesen üressé vált volna a falu. A Kékedy és Monaky-féle porciókat szerezte meg 1630 körül. Debrecen csak 1666 és 1669-ben jutott Parlaghhoz a Kékedy, Fuló, Lónyai, majd más részek birtokába.

Parlagh a pápai tizedszedés idején, 1332—37 között egyházas hely. Temploma, mely a falu pusztulását is túlélte, csak a XV. század alkotása. Ennek alapfalait tártam fel 1908-ban.¹⁹⁰ A templom

¹⁸⁸ Fejér Cod. Dipl. IV 3. 41. 1.

¹⁸⁹ Csánky id. m. I. 633. 1.

¹⁹⁰ Muz. Jelentés 1908-ról.

helye Debrecen birtokán, a nyirbátori vasut mentén, vén vadkörtefák alatt fekszik, szemben az Ur-dombjával, melyre a szájhagyomány az uraság kuriáját képzelí. A parlaghi templom tornyos volt, amivel környékünkön kevés falusi egyház dicsekedhetett. A nyolcszög három oldalával zárt szentélye alatt, másik, szintén csucsíves korábbi templom fundamentumát leltem meg.

23. Sámson. (Tunsansuna. Tursansa. Tursamson. Thursamson.) A mostani Hajdúsámson, melyet a XIII—XIV. században Tur előnévvel különböztettek meg a véle Debrecen felől szomszédos másik Sámsonról. Ennek Szalók volt az előneve. Mi az értelme jelen esetben a Tur szónak? E szó jelentését Melegdi János úgy magyarázza, hogy ahol Tur nevű hely van, ott van, vagy volt Tur nevű folyó is. A folyó-név az eredeti, ebből alakult a hely-név.¹⁹¹ Szerinte Tur személynév nincsen. Elveti azt a nézetet, hogy a Tur alaku földrajzi helynevek a szlav tur = östulok, bivaly, bölény szóból származtak; el azt is, hogy az ily nevű helyen egykor, a szlávok itt lakása idején az östulok is élt. Már most, ha meg-gondoljuk, hogy Tur Sámson határában nincs folyó, talajának lera-kodása nem is mutat arra, hogy valamikor medretvájó folyóvíz szelte volna: akkor Melegdi magyarázata szerint nehezen érthet-jük meg e helynév keletkezését. Könnyen hajlunk arra a nézetre, hogy miként a másik Sámson, történelmileg igazolhatóan, Szalók nevű urtól kapta előnevét, úgy ez a Sámson is Tur személy- vagy ragadványnevet viselő birtokosáról különböztetett meg. A török-ben nincsen-e meg ez a gyök szó? (Pl. turuk = üsző; turgaj = felturkálni; turul = sólyomféle madár; turna = daru és még turk, Turkesztán is. De hát én nem vagyok etimológus.)

Tunsansuna (Tur-Sámsona) nevet egy odaváló pristaldus szereplésével kapcsolatban, 1213-ban már a váradí regestrum em-líti.¹⁹² Pápai tized fejében Miklós nevű papja 16—17 garast fizet évenként, ami jó plébániára mutat. A falu egyrészének ekkor a Debreceni család a földesura, melynek egyik-másik tagja Sámsonban lakik.¹⁹³ Más része az egy törzsből származott Dobí, Diószegi, családoké.¹⁹⁴ A XV. században egymásután, vagy egymásmellett a Tornaiaikat, Zolyomiakat, Telegdieket, Parlaghiakat, Szakolyi-akat, Szepesyeket, Csahoiakat, Artándiakat, Paksiakat találjuk ott.¹⁹⁵ Debrecen legelőször 1638-ban vásárol meg egy Parlaghi—Dengelegi-féle részt Sámsonban. Erre a Zolyomi részeket is bele-foglalva, 1667-ben Apafitól örökös adományt kapott. A Zolyomi rész, tanuvallomások szerint, a falut 1660-ban ért pusztulás előtt, hatvan házhelyből állott. 1666-ban a Kékedi részt vette zálogba

¹⁹¹ Magyar Nyelv. 1923. 7—8. füzet.

¹⁹² Váradí Registr. 56/182. sz. eset.

¹⁹³ Debr. Ltr. Dípl. 6. Zichy Okt. IV. 66. 1.

¹⁹⁴ Komáromy A.: Dózsa nádor stb. Turul. IX. 1., 67. 1.

¹⁹⁵ Csánky id. m. I. 535—539.. 643. és Debr. Ltr. Dípl. 185., 236., 255., 327., 399., 424., 426., 439.

Debrecen, úgy, hogy 1735-ben a község 92 telke közül 51 a városé volt. Debrecen ma is legnagyobb birtokos Sámsonban.

24. **Soma.** (Suma. Soma.) A most Debrecenhez tartozó Bánk és Soma nevű birtokok Árpádkori sorsa és Bánk bán között vajjon nem volt-e valamely szorosabb kapcsolat? Bánk bán mielőtt nádorrá lett volna, bihari ispán, majd főispán, 1209—1211 között; fiát pedig a legjobb magyar dráma szerzője Somának nevezi. Hátha nem alaptalanul. Bánk is, Soma is lehettek a nádor birtokai. A váradi regestrum is, épen Bánk nádor idejében (1220) említ Soma (Suma) falubeli Beke nevű embert, aki a zámí és ohati apátokkal együtt mint vádló szerepel.¹⁹⁶ Ez a villa Suma egynek látszik a mi Sománkkal. Azután 1311-ben találkozunk vele megint, midőn Károly király Dózsa mesternek adományozza.¹⁹⁷ A Dózsa unokák magvaszakadtával, 1406-ban, azután is párszor, Zsigmond király levelei már mint régtől fogva Debrecen polgárai használatában levő birtokot kezelik.¹⁹⁸ Ekkor már pusztá; de annak előtte saját imaháza, temetője volt.

A nagycsere külső keleti részét ma is Somának hívják. Az alsó nyíri belvizek levezetése előtt két oldalán nádas rétbe ereszkedő gerenden — dombháton — fekszik a somai erdőöri lakás. Ettől délre 60—80 lépésnyire téglatörmelék jelzi a somai kápolna helyét. Muzeumunk 1923 őszén megásta; meg is találtuk a románkori eredetű félköríves apszissal zárt templomocskának agyagból döngölt alapzatát. Az alsó téglafalakat vétkes kapzsiságból, engedély nélkül, az oláh megszállás alatt szedték ki és hordták el. A templomocska körül feltárt sírok egyikében bőrv díszítésére használt ezüst boglárokat találtam.

25. **Szabolcs.** (Zabolch.) Kevesen tudják, hogy Szabolcs vármegyének mainál nagyobb ősi területén, a középkorban két Szabolcs nevű falu keletkezett, Egyik fent a Tisza mellett, híres földváráról és a Szent László idejében ott tartott törvényhozó zsínatról. Másik a megye alsó részén, a Hortobágnál feküdt. Ez utóbbinak emléke ma már csak a Hortobágy és Sárosér által alkotott háromszögben, a nádudvari határon lévő két halom nevében él. A környébeliek *Szabolcsok* néven ösmerik ezt a kettős halmot. A Szabolcs nevű birtok, miután a reá vonatkozó oklevelek mindig Zámmal és Cséccsel együtt említik, vagy egészen, vagy nagyobb részével Debrecen város hortobágyi pusztájába olvadt be. Temploma vagy kápolnája helye is debreceni földön lelhető meg, a Kövesházi-halmon, ahol a pusztai csöszök háza megett téglá és embercsont gyakran kerül felszínre. Öreg pásztorok még emlékeznek rá, hogy a múlt század 80-as éveiben gr. Zichy Jenő egy antropologus orosz tábornok társaságában sok koponyát kiásatott e halomból.

¹⁹⁶ Váradi Regestr. 263/120. sz. eset.

¹⁹⁷ Komáromy A. id. m.

¹⁹⁸ Debr. Ltr. Dipl. 56., 104.

Szabolcs birtokról az első írott följegyzés 1453-ból való. Ekkor már mint praediumot V. László király Cséccsel és Zámmal együtt, a folyón való halászáttal, vámmal együtt egyenlően Bayoni Istvánnak és Gechei Sebestyén három fiának adományozza. A királyi levél mindhárom birtokot lakosaitól régtől fogva elhagyott-nak írja.¹⁹⁹ Husz évvel később a jámbor Gecheiek szabolcsi, csécsi, zámi félrész jószágukat lelkük üdvösségére a Dédesen lakó remetéknak ajándékozták.²⁰⁰ Szabolcsról többé semmi hír. Ugy látszik gazdái Zámhoz csatolták. Mert 1543-ban, ahogy a pálosok a Gechei-féle birtokot eladják a Bayoniaknak, a szerződést már csak Zám és Csécs részeire kötötték.

26. Szalók-Sámson (Zalouch Samson, Zaloksamson). Már az imént rámutattam, hogy hajdan Debrecen szomszédságában két Sámson falu volt: Tur Sámson és Szalók Sámson. Ez utóbbinak emléke teljesen elmosódott a nép előtt, neve sem maradt fenn csak egy dűlőben sem. A neoacquistica commissió működése idejében (1735—37), midőn Debrecen városa is tartozott igazolni birtokaihoz való jussát, a tanács a mostani Hajdúsámson érdekében, Szalók-Sámson megvételéről 1438-ban kelt szerződést is felmutatta.

Temploma romjaihoz romantikus monda fűződik, költött hely- és személynevekkel, képzelt cselekményekkel. Szegény legénynek gazdag leánnyal kötött házasságáról, ebből származott leány tragikus szerelméről, kinek szíve választotta, ugyancsak szegénysorsu fiú, a török elleni harcokban hősiésen elvérzik. A busuló szép menyasszony nem tudja felejtetni daliás vőlegényét. Minden kérését elutasítja. Gyászruháját többé le nem veti. Az egész város fekete szűznek nevezi ezután Pető Erzsikét. A kikoszarzott kérék pedig „fekete Perzse“-nek. Szülei beleegyezésével kiköltözött a sámsoni-utfélen fekvő kis várba, mely az édes apja birtokán nádasoktól övezett dombtetőn állott. Pető Erzsike imaházat is építtetett ott. A város szegény leányait magához vette. Tiszteletes urat is jó fizetéssel szerződtetett; a leányok lelki művelődéséről, jövőjük biztosításáról bőségesen gondoskodott. Valóságos leánynevelő intézeté lett a váracska, melyet a „jöltévő leánylaka“ néven ösmertek. Egyszer azonban nagy veszedelem zúdult Debrecenre. Rátört a török és roppantul megsarcolta. A basa kétszáz lovast küldött Perzselaka ellen is. Mert a hőselkü Pető Erzsike meg ötven leánytársa nem adták meg magukat a hitetleneknek, megismétlődött az egri nők önfeláldozó bátorsága. Forró vizet, égő szurkot öntöttek a falakon felmászó törökökre. Mikor pedig látták további ellenállásuk hiábavalóságát, a magyar szüzek a kápolnába menekültek, imádkozva, énekelve magukra gyújtották azt. Valamennyien ottpusztultak el rémes tűzhalállal. A Pető leányra menyasszony korában

¹⁹⁹ Debr. Ltr. Dipl. 150. „... in praediis Chech. Zabolch et Zam vocatis ab antiquis temporibus et habitatoribus destitutis in Comitatu de Zabolch existentibus...”

²⁰⁰ U. o. 250.

egy véncigányasszony által mondott jövendölés, hogy elevenen, tüzes szekéren száll a mennybe, így beteljesült. A debreceniek valóban ma is Perzse dombnak nevezik azt a téglatörmelékes magaslatot, melyen a monda szerint Perzse laka állott és Perzserétjének a melllette lévő lapályt.²⁰¹

Perzse dombja Móre András kispazda birtoka. Múzeumunk 1914 őszén megásta. Fundamentumul ledöngölt agyagtömbökben valóban megtaláltam Szalók Sámson templomának maradványait. Néhány sírt is leltem korhatározó hajgyűrűkkel. Téglafal már nem volt. Az utolsó téglasorokat az újföldek 1876. évi kiosztása után szedték ki a tanyát építtető szomszéd új birtokosok. E helyen 1347-ben még állott Szent Adalbert vértanu köegyháza. Bizonyos ez az egri káptalannak azon évben kelt, egyrésztől Batthányi Szalók Mihály, másrésztől Ujfaluí Theti Gábor részére kiállított határjáró okleveléből.²⁰² De a XV. század elején Szalók Sámson már pusztta. Mint ilyen közösen vásárolja meg György rác despota és Debrecen városa 450 tiszta arany magyar forinton 1438-ban a Thetiektől.²⁰³

27. **Szata.** (Zata. Zatatheleke). Nagy-Csere erdős pusztának középső részét így nevezik most is. Központja a szatai régi csőszház, melyben ma csendőrség tanyázik. Előtte vonul el Szata folyása. A Szata névszóban lévő a : képzős származék a XII. században használt *Szat* személy névből, mely mint helynév is előfordul. Érdekes, hogy a XIV—XVI. században ez a helynév Valkó, illetőleg Szerémszékében is meg van, szerb-horvátul Sotin-nak írva.²⁰⁴

A mi Szatánkat Somával és Szentkereszttel együtt először Zsigmond király már idézett 1406. évi oklevele említi, mint a debreceni polgárok birtokát. Csánky, István szerb despota debreceni uradalmának tartozékai között említi egy Sterka nevű birtokot is, megkérdőjelezve. Az oklevélnek vagy megírásában, vagy olvasásában tévedés van. Sterka csakis Szatával lehet azonos.²⁰⁵ Hovatartozásáról Zsigmond király 1429-ben másodszor is tanuskozik, amikor az albisi Zolyomiak öse Albeus Dávid, ki birtokos a szomszédos Vámospércsen és Tur-Sámsonban, az egymás mellett fekvő Árokteleke, Zathateleke, Kondros, Soma és Lykaháza nevű pusztákat a debreceniektől erőszakosan elfoglalta.²⁰⁶ Egyébiránt sem a pápai tizedjegyzék, se más egykoru, vagy későbbi forrás nem állítja, hogy Zata templomos hely. Sőt a debreceniek magok 1735-ben, tehát 3—4 száz esztendővel elpusztulása után, több rend-

²⁰¹ Népies elbeszélés „Perzelaka vagy a debreceni hőslányok.” Debrecen, 1861. évi kiadás. Alnevű szerzőtől.

²⁰² Anj. Okmt. V. 22. I. Debr. Ltr. Dipl. 23., 123., 124.

²⁰³ Debr. Ltr. Dipl. 122.

²⁰⁴ Magyar Nyelv. Melich : A helynevek egy csoportja. XIX. 105—110. I.

²⁰⁵ Csánky id. m. I. 598. I.

²⁰⁶ Debr. Ltr. Dipl. 104. sz,

beli hivatali személyekkel olyan értelmű bizonyítványokat állítottak ki a félelmetesen szigorú neoacquistica commissio részére, hogy Zatatelke és Likaháza sohasem volt praedium, tehát „villa“-nak, „vicus“-nak tekinthető possessio sem volt. Azt is tagadták, hogy bármelyikén valami régi egyháznak, vagy kuriának maradványai volnának. Ugy, hogy mindkét helynév nem jelent többet, mint az efféle közönséges hely megjelölések: Galambos tisztája, Vasné tisztája, Perma tisztája, Farkas gurdája, Fekete rakotyája²⁰⁷ (értve a tiszták alatt fátlan, beerdösületlen területeket, miket most kaszálónak mondanak; emezek alatt pedig bozótos, kisebb ligetes területeket).

Most már nincs okunk titkolózni. E célzatos bizonyítványok nem állják ki a kritikát. Ma is szemel látható nyomok ellenök mondanak. A Szata csőszház közelében, pár száz méternyire, a Biharikaszálót a nép teleknek nevezi. Rajta régi település emlékei: sírok, téglá és malter törmelékek kerülnek néha felszínre. A tulajdonos által tervezett szőlőültetés talán több bizonyítékot is előhoz majd Szatatelke múltjáról.

28. Szent Demeter. (Demetur. Demeter. Zenth Demeter). Se Debrecen határában, se a környéken nem ösmerünk ma ily nevű birtokot avagy pusztát. Holott több oklevél maradt fenn arról, hogy Demeter nevű birtok a középkorban még is csak volt itt valahol a közelben és hogy az Szent Demeter néven Dózsa nádor családjának kihaltával Debrecen város polgárai kezébe ment át. Hogy Szent Demeter egyházas hely volt, azt nem csak a martyrológiától kölcsönzött neve sejteti, hanem a róla szóló legrégibb oklevél világosan meg is mondja. Az írás 1292-ben kelt és tartalma ez: Az Őrsur nemzetségbeli Jakab, Lörinc fia, maga és felsorolt rokonai nevében Demetör és Thamási birtokait, amabban Szent Demeter, emebben Szent Márton tiszteletére épült egyházzal, elcseréli a Guth-Keled nemzetségbeli Péter comesnek, a Dorog fiának, valamint testvéreinek Hiaaz (Ihász) és Baranus (Bárányos) nevű szintén szabolcsmegyei birtokaikért, Péter ispán 60 márkát még felül is fizet Jakabnak.²⁰⁸ Két évtized múltával megint szerepel Demeterfalva. Péter ispán fiai: Dorog és Joachim, valamint ezek unoka-testvérei választott bírák előtt, kik között jelen van a Káta nemzetségbeli Raloyrn fia Pál is, Demeter birtok felerészére, úgy Hatház, Doroglesi, Csehi, Tamási szomszédos birtokokra nézve barátságos megegyezést kötnek.²⁰⁹

A magvaszakadt Debreceni család birtokai között találjuk Szent Demetert is, mely kétségtelenül ugyanaz a Demeter falva, melyről az imént beszéltünk.²¹⁰ Hogyan, mikor került a Dózsa fiak kezébe, nem tudjuk. De Zsigmond király 1406. évi parancsá-

²⁰⁷ U. o. Különfélék. 1370., 1374., 1379. sz. a. 1735. és 1736. évekből.

²⁰⁸ Wenzel: Arpk. Uj Okmt. IX. 92. l.

²⁰⁹ Anjk. Okmt. I. 297. l.

²¹⁰ Csánky id. m. I. 598. l.

ből azt is látjuk, hogy már akkor régtől fogva debreceni polgárok éltek.²¹¹ A Hunyadiak debreceni uradalmának tartozékai közt megint feltűnik 1476-ban.²¹² Utóljára 1557-ben van róla említés, mikor Izabella királyné Debrecent megerősíti annak birtokában.²¹³

Szent Demeter tehát Debrecen város határának az ősi, adományozott birtokokból alakult részein lappang valahol. Helyét csak ott kereshetjük és jelölhetjük meg, ahol bizonyosan ősmert régi nevű birtokok területén kívül még fekete folt, tabula rasa mutatkozik és nyilvánvaló, hogy az a kérdéses terület nem Bihar, hanem Szabolcs vármegyéhez tartozott. Ilyen területnek látszik a Szalók Sámson északi határától (Apafájától) Parlaghig terjedő ujosztású föld, a Nagyerdő és Tur (Hajdu) Sámson között. Ilyen még a Macs, Ondód és Nagyerdő között körülbelül a mátai, vagy a kishegyesi utig nyúló terület. Azonban ennek Macshoz és a Nagyerdőhöz közelebb eső része, a Tócsó-völgye melléke Báthori Kristóf 1582. évi adománylevelében *Urrété*-nek nevezetik. A keresett nyomot talán akkor leljük meg, ha Szent Demeter földjét Apafája és a mindég Szabolcs vármegyéhez számított Parlagh között keressük, a Szíki Gyakor környékén.

29. Szent János vagy Ujlak. (Zenth Ianus. Zenth Janos. Senth yanos. Wylok.) Az eredeti név Ujlak. E néven tűnik fel Szalók Sámson sok tekintetben tájékoztató 1347. évi határjárásánál Sámson, Haláp, Fancsika között egy Szalók Sámsonnal is szomszédos birtok, amelyet Karácsonyi J. egynek vesz az 1310. évi osztályos egyezség alapján a Zelemériknek jutott ugyanílyen nevű birtokkal.²¹⁴ A XV. században már az Ujlaknak megfelelő területen Szent János nevű possessio szerepel, amelyet akkor két részre birtak. Egyfelől a debreceni uradalom tartozéka,²¹⁵ másfelől a Hont-Pázmán nemzetségből kisarjazott Sztaryak, Bayoniak osztoznak, egyezkednek rajta, mindig Fancsikával együtt említetve.²¹⁶ E birtoknál is a helynév ugyanolyan megváltozását látjuk, mint Boldogfalvánál, Szentkeresztnél, Keserűnél. A falu ősi nevét felcserélte védőszentje nevével. A Nagycserén ma is ősmennek Szent János nevű hegyet, mely épen a fancsikái határszálen fekszik. Beerdősült terület, a város nevére telekkönyvezve. Tölgyek, akácok alatt sok a téglatormellek. Biztosan középkori templom maradványa. A hely fekvése is igazolja, hogy Szent János-Ujlak egyrésze, már igen régen Fancsikába olvadt be, másrésze a debreceni uradalomhoz csatlakozott.

30. Szepes. (Seb. Zepes. Zepus. Zebus. Scepes.) Polgári tanyákkal megrakott, egyik legjobban termő földű, iskolával is

²¹¹ Debr. Ltr. Dipl. 56. sz.

²¹² Csánky id. m. I. 633. I.

²¹³ Debr. Ltr. Különfélék. 39. sz.

²¹⁴ Karácsonyi J.: Magyar Nemzets. tört. II. 27. Anjk. Okt. I. 291., 218. I.

²¹⁵ Csánky id. m. I. 526. I.

²¹⁶ U. o. I. 629. I. Kar. Oklt. II. 309. I. Debr. Ltr. 223. sz.

biró pusztánk. A XVI. század közepén még sok adót bíró népes-falu. Végképen 1594-ben pusztult el. Neve legelőször a váradi regestrumban fordul elő 1235-ben. Debrecennel kapcsolatban *Seb-nek* írva.²¹⁷ Másodszor Lomb falva elidegenítésénél találkozunk vele 1282-ben. A pápai tizedjegyzék szerint egyházas hely, papja nagy jövedelem után fizeti a tizedet. A Szepesi család ottani birtoklását három századon keresztül lehet kimutatni. Debrecen 1581-ben szerzi meg Szepesen az első zálog-birtokot, több jobbágytelket, melyeknek egyrésze még lakott telek. Templomának helye jól felismerhető, a derecskei vasut mentén „a szepesi templom halmán” Dobí János földjén. Feltárára vár.

31. **Szovát.** (Zuat. Zohad. Zoad. Zowath. Zowad.) Politikailag hol Szabolcshoz, hol Biharhoz számított; egyházilag pedig az egri püspökséghez tartozott igen régi településű község. Ma Hajdú-megyében. A váradi regestrum a kolosi várjobbágyainak mondja lakosait. Nem olyan meglepő és érthetetlen. Hiszen ugyanazon regestrum szerint Szoboszlón a kolosi vár tisztjei laktak;²¹⁸ ezeknek pedig Nádudvaron is voltak földjeik.²¹⁹ Kolosi vármegye-belieknek mondja e regestrum még az ösmeretlen fekvésű Benea lakosait is, amely falu pedig valahol Zám, Ohat környékén állhatott.²²⁰ A regestrum magyarázóit egyetértének abban, hogy a följegyzett eseteknél a Debrecen tájékán fekvő Szoboszlóról, Nádudvarról, Ohatról, Zámról van szó. Szovátot illetőleg csak Kandra Kabos vallja ezt a nézetet; szerinte Benea falva Füreddel azonos; míg Karácsonyi János és Pesti Frigyes a Kolosvár közelében levő Szovátra gondolnak. Mégis Pesti Frigyes is elfogadja a kolosi vár Debrecen körüli várföldjeinek létezését.²²¹ Jegyezzük meg jól, hogy a váradi regestrum által fölemlített helyek közül nem Szovát az egyedüli, amelynek neve meg volt régen, részben él most is úgy Kolosvár, mint Debrecen vidékén. Így a regestrum királyhágon-tuli Lomb falujának²²² megfelel a Debrecen melletti Lombi falu, a mi későbbi Szentkereszttelekünk. A Kusol (Kösöly) völgye neve²²³ majdnem úgy hangzik, mint a Szovát, Szoboszló, Nádudvar alatt folydogáló Kösélyé. A kolosi várjobbágyoknak ugyanazon Kusol völgye által határolt földjeik miatt folyt perében szereplő pristaldus lakóhelye *Selde* falu; ime hasonló nevű falu: Sywldew (Süldő) valahol Nánás környékén, a XIV. században Kállay-, később Hunyadi-birtok.²²⁴ Az Agod (Agad) nevű századosságnak²²⁵ pedig a mi Kösélyünkbe szakadó Agod völgyét, mely

²¹⁷ Váradi Registr. 385 138. sz. eset.

²¹⁸ Váradi Registr. 10 380., 32/254., 61/157. sz. eset.

²¹⁹ U. o. 103/329. sz. e.

²²⁰ U. o. 263/120. sz. e.

²²¹ U. o. 49/145. sz. e. és „Eltűnt vármegyék.” 287—292. l.

²²² Váradi Registr. 388, 141. sz. e.

²²³ U. o. 369/258. sz. e.

²²⁴ Csánky id. m.

²²⁵ Váradi Registr. 32 254. sz. e.

az ebesi pusztát szeli, juttatja eszünkbe. Ez a jelenség a helyneveknek Nyugatról Kelet felé vándorlását mutatja. Mintha igazolná ez is az újabb kutatások alapján tett ama megállapítást, hogy a magyarság Erdélyt csak a XI. században szállotta meg véglegesen, az ország keleti gyepűjét a bihari határszélről lassankint tolva kijebb-távolabb napfeljötté irányában.²²⁶ A Kolosvár felé helyezett gyepük mögé telepített várnépség tehát több helynevet előbbi szállásairól éppen úgy magával vitt, mint ahogy az angol és hollandus kivándorlók, a „kegyes atyák“ az észak-amerikai gyarmatok új telepeit régi hazájuk városairól nevezték el. Ha megáll ez a feltevés, akkor a Debrecen vidékén lévő Szovát, Lomb, Agod, Süldő helynevek régebbiek, mint az erdélyi hasonló hangzású helynevek.

Szovát a pápai tizedjegyzék szerint egyházas hely. A XV. század első felében a Szováti és Szepes családé.²²⁷ Később egészen utóbbiak birtokába került. Debrecen a Szent András templom plébánusának 1503. évi zálogszerződése jogán vetette meg a lábát Szováton. Szepesi Mihály özvegye, Katalin asszony zálogosította el Péter debreceni plébánusnak a maga örökségét, amely az 1552—54. évi adófelvetéskor 18 portát tett. E porták jövedelmét Méliusz Péter is élvezte, mint debreceni első prédikátor. Hanem az utódja, Gönczi György 1579-ben az egész „szováti papszert“ átalengedte Debrecen városának, mely e birtoklás jogát Báthori Kristóf fejedelem adománylevelével s némi pereskedés után a Szepesi családdal kötött örök-szerződéssel véglegesítette, még a XVI. század végén. Részint a Szepesiek leányági utódaival, részint, időközben Szováton meggyökeresedett más birtokosokkal (Bayoniak, Bánffyok, Rákócziak, Sági-Székiék, Komáromiakkal, meg a kincstárral is) kötött zálog-, majd örökszerződések erejénél fogva Debrecen egész Szovátnak egyedüli földes ura lett. Az urbériség rendezése után több mint ötezer kat. holdból állott a város birtoka, melyet 1918-ban parcellázás végett az Altruista Bank vásárolt meg.

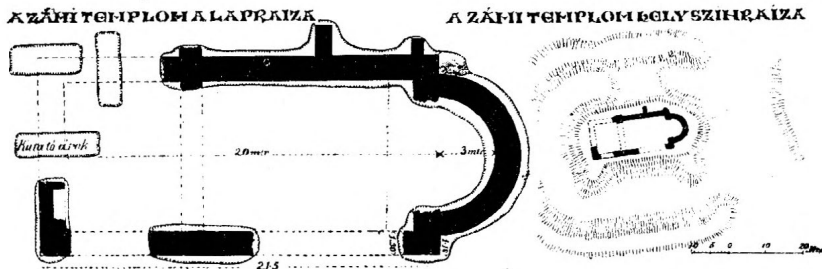
32. Zám. Zámmonostora. (Zaam. Zammunustura.) A Hortobágyon, az Arkus vize partján, kissé kiemelkedő dombon szanaszét heverő téglákról minden pásztor ember tudja, hogy ott hajdan a zámí templom állott. Hétszáz esztendő suhant el azóta, hogy a zámí és ohati apáturak, mint kárvallottak Mika bihari ispán bírói széke elől néhány környékbeli tolvajt tüzes vaspróbára Szent László sírjához vezettek.²²⁸ A váradi káptalannak ez a szűkszavú följegyzése igazolja, hogy a zámí sikmezőn 1220-ban monostor ápolgatta a keresztyén hitéletet és terjesztgette a polgárosodást. A tatárjárás után, melyben a monostor is bizonyosan elpusztult, 1271-ben az egri egyház javai mellett tanuskodik Zaamí Benedek

²²⁶ Karácsonyi J.: „Erdély és a honfoglalás” és A magyar nemzet történeti joga.” — Dr. Györffy I.: A fekete-kőrösvölgyi magyarság települése.

²²⁷ V. ö. Keserűegyház ismertetésével.

²²⁸ Váradi Registr. 263 120. sz. eset.

ur,²²⁹ ki idevaló birtokos volt s talán tagja is a Káta nemzetségnek, melyből Gug, Egyed és Pál 1297-ben Zám nevű birtokukat minden tartozékaival együtt 300 ezüst márkáért Dózsa mesternek eladják. A monostort az erről szóló bevallás nem említi.²³⁰ De már az 1343. évi osztályos egyezség, mely Zám felét visszajuttatja a Kátáknak, rendelkezik a „Szent Keresztről” nevezett monostor kegyurasága felől is.²³¹ A monostorról többé nincs semmi hír. Melyik rend alapította? — nem tudjuk. Vannak, kik cistercita,²³² mások bencés²³³ monostornak tartják. A köríves záródású, egy hajós templom alapformája is ezt a feltevést támogatja. Múzeumunk 1908-ban ásta meg.²³⁴

Csécsnél, Szabolcsnál már láttuk, hogy a XV. század derekán Zám is elhagyott, néptelen birtok. Ekkor fele a Bayoniaké, másik fele a Gechei-család jámborságából a Dedesen lakó pálosoké. Lassankint a Bayoniak, akik Zámot később egészen megszerezték,²³⁵ újra betelepítették, mert 1549-ben 18 adózó portát, 1 birót, 10 zsellért, 1 szolgát és 4 új házat irtak össze benne.²³⁶ A század végén, 1594-ben végleg elpusztult. Debrecen városa először 1671-ben kapta zálogul Bánffy Gábortól a zámi praediumot, melyen most sincs egy talpalatnyi művelés alatt álló föld, pedig területe 13,000 kat. hold s az egész pusztán két család lakik.

B) Egyházatlan birtokok.

A magyarországi keresztyén művelődésnek még csak rügyező állapotában, az állandó letelepedésnek hajnalhasadása korában

²²⁹ Fejér Cod. Dipl. V. I. 156. I.

²³⁰ Zichy Okmt. I. 88. I.

²³¹ U. o. II. 56—63. I.

²³² Pázmán Péter s utána Végh K. M.: „Hortobágyi apátságok” című művében. Eger 1903.

²³³ Balásy F.: Ohati és zámi apátság. 1881.

²³⁴ Múzeumi Jelentés 1908-ról. 43—49. I. A körívvel zárt templom 26 mtr. hosszú, 10 mtr. széles volt. Támfalak és faloszlopok nélkül.

²³⁵ Századok. 1887. Jelentés a gr. Toldalagh cs. levéltáráról.

²³⁶ Zoltai: Birtokos nemes urak és jobbágy népesség a mai Hajdum. területén a XVI. században. Debr. Képes Kalend. 1908. évf.

sok volt a törpe falu, jobban mondva minden falu törpe volt eleinte. A szabad magyarnak kezdetleges tanyája, szállása, major-sága; kisebb-nagyobb számú szolgájának, cselédjének kunyhóitól körül vett: „laka“, „háza“, „telekje“, „ülése“, avagy vámszedő joggal felruházott „hidja“. Az így összeverődött néhány családnak, még ha érezte is lelki szükségét már, kezdetben nem igen volt módja hozzá, hogy a maga erejével kápolnát, templomot is építsen, abban papot tartson.

Számtalan kis falu lehetett, volt is, amelyekben sohasem épült imaház; sőt feloszlott, elpusztult, vagy az erősebb szomszédos községhez csatlakozott, mielőtt saját templommal dicsekedhetett volna. Az oklevelek Debrecen város határába olvadt több ilyen törpe falu nevét őrizték meg. Sem írott, sem tárgyi bizonyíték, sem szájhagyomány nem maradt fenn templomos voltukról. Ilyenek:

1. Árkusd, avagy Árkusteleke. Az első névvel 1299-ben fordul elő, amidőn a Ratold nemzetségbeli Domokos tárnokmester Árkusd Hahótmonostora, Hodos, Syles és Chege szabolcs-megyei birtokait elcseréli a Sártiván Vecse nemzetségbeli Gyula comes fiának Istvánnak és Miklós fiainak Mártonnak és Deme-ternek Poroszlómonostora nevű hevesi birtokával.²³⁷ Árkustelke néven az ohatiak 1341. évi osztályos egyezséglevelében említik mint szántóföldekből és rétekből álló üres telket.²³⁸ A mai hortobágyi pusztán az Árkus vize két oldalán terült el az ősi *Aluc* (ma Nagymélyföldes) halom és a vadlíbavadászok kedvelt szállása a Gyökérkut nevű vasuti megálló táján.

2. Árokteleke. Debrecen városának a hajdusámsoni határ délnyugoti részén Martinka szőlőskerten innen fekszik Arokret nevű pár száz holdas birtoka. A középkorban ennek környékét hívták Arokteleknek, bizonyosan arról az ásott árokról (ad unum fossatum ark vocatum), mely ezen a tájon több helyen ma is jól felismerhető. A homályos eredetű mesés Ördögárka ez, mely a hatházi erdőn, Parlaghon keresztül, Fancsikán, Bánkon húzódik tovább Biharmegye felé. Aroktelekét Szalók Sámson 1347. évi tatárjárásnál említik először.²³⁹ Majd 1429-ben Zathateleke, Kondoros, Soma és Lykaháza szomszédos praediumokkal együtt Debrecenhez tartozónak mondja Zsigmond király oklevele.²⁴⁰ Azóta mindig Debrecen városáé egész területe, mely a Nagycsere nyugoti részét is magában foglalhatta.

2. Begécs. (Begech. Bygheech.) Régóta feledésbe ment helynév, annyira, hogy hollétét bizonyosan nem is tudjuk megmutatni. Csak sejtjük, hogy Tursámson, Tamási, Bagos között feküdt, hihetőleg a sámsoni határnak délkeleti sarkában, ahol is

²³⁷ Wenzel: Anjk. Uj Okmt. V. 202. 1.

²³⁸ Károlyi Oklt. I. 139., 143. 1. V. ö. U. o. 127. 1. 1336-ból.

²³⁹ Debr. Ltr. Dipl. 23. sz.

²⁴⁰ U. o. Dipl. 104. sz.

Debrecen város Vermesoldal nevű majorsági földjén, Bajínkánek és Fazekashegynek hívott dombokon friss szántás után barnaszínű pernyés foltok, középkori cserepek tűnedeznek elő. Ugyanott szegénymódon való temetkezéseket is találtunk. Régi település nyomai ezek; árpádkori falucska szerény maradványai. Karácsonyi János és Csánky Dezső Begécsset már ennek előtte is Sámson és Tamási szomszédságában sejtették.²⁴¹ Karácsonyi valahová, ugyan e környékre, Sámson határanak Hatház felőli oldalára teszi a szintén ösmeretlen fekvésű Csehi birtokot. De — majd látni fogjuk — Sámsontól északra Köpcs földje terül el, mellyel együtt Begécs már 1300-ban szerepel a Guth Keledek ujonnan szerzett jöszágai között. Ugyanis Dorog comes fiai (de genere Guth Keled) cserében kapják a Nyíren Begécs és Köpcs, akkor már üres földeket az Urusur (Örsur) nemzetségbeli Zolunai Mihálytól.²⁴² Majd 1352-ben Begécs Csehivel tűnik fel ugyanazon oklevélen. Az egyik Gut Keled ivadék: Diószegi Miklós fia Corard, eladván Bygeech nevű szabócsmegyei birtok felét Dózsa nádor fiainak, ezért rokonát Dobi Lőrinc fiát Istvánt, csereképen Csehi nevű birtoka felével kárpótolja.²⁴³ Talán közel járunk a valósághoz, ha a vitézi telkekül kiosztott Vermes oldalon a hajdani birtokok közül vagy Begécsset vagy Csehit véljük felismerni.

4. **Cuca.** (Zuza Zucha. Czucza) A füredi országot mellett Macs és Újváros felől hosszan elnyúló pusztá, házutáni földekre épült sok apró tanyával. Dózsa mester 1311-ben nyerte királyi adományul Cucát a szomszédos Fegyvernekkel és a távolabbi Somával együtt. István rác despota debreceni uradalmi birtokai között is említve van 1411. Azóta mindig ide tartozik.

5. **Csehi.** (Chehi.) Már Begécsnél foglalkoztam vele. Bizonytalan, ha vajjon Debrecen hajdusámsoni külső birtoka területén feküdt-e. Mert ha a sámsoni Vermesoldalon lévő faluhely Begécs volt, akkor Csehit inkább valamivel odébb Tamási felett, Aradvány pusztá területén kereshetjük. Vagy megfordítva: Csehi épült amott, Begécs emitt.

6. **Elep.** (Élep.) Polgári tanyákkal megrakott egyik legnagyobb pusztája Debrecennek, iskolával. Tágabb értelemben hozzászámítják még a Vajda laposát, a Nagy- és Kis-Álomzugot is: a Kadarcs kerületeit. Elep birtokot Ottó király adományozta Dózsa mesternek 1307-ben.²⁴⁴ Szűcs Istvánnál olvashatjuk azt a szájhagyományt, hogy László erdélyi vajda Elepen adta vissza, ott folyt alkudozás után, Károly királynak a magánál tartott szent koronát 1310. A koronát három napig közszemlére tették ki, hogy lássa a környékbéli nép. Ennek az eseménynek emlékét

²⁴¹ Karácsonyi: Magyar Nemzetségek tört. I. és Csánky id. m. I. 511.

²⁴² Arpk. Új Okmt. XII. 667. 1.

²⁴³ Anjk. Okmt. V. 619. 1.

²⁴⁴ Komáromy A.: Dózsa nádor etc Turul. IX. évf.

örzi a hagyomány szerint az elepi Koronás- és Vajdahalom.²⁴⁵ A hagyománynak azonban alig van történelmi alapja; mert a nevezetes találkozás Szegeden történt. Különben Károly király is megerősítette 1328-ban Dózsa fiainak Elephez való birtokjogát, midőn nekik adományozta még Nagy Miklóst, Nagy Ivánt, Máthát a Hortobágy mellett. Ez oklevél értelme szerint Elep is még akkor egyházas hely.²⁴⁶ István rác despota Debrecennel együtt urává lett Elepnek is. Elep egy részére vonatkozik Szilágyi Erzsébet 1480. évi levele, melyben megparancsolja Debrecen város bírójának és eskütt polgárainak, hogy a város területéhez tartozó Kösülyszeg és Kadarcskerülete nevű birtokokat, melyeket mások jobbágysai elfoglaltak, csatolják vissza s az idegen jobbágysokat azokról kergessék el.²⁴⁷ Hasonló tartalma Corvin János herceg 1494-ben kelt parancsa, mellyel a szomszédos Szigetfalva lakosait eltölti az Elepen levő legelők felszántásától.²⁴⁸

Elepen még eddig sem a belső telkek, sem a templom helyét nem tudtam kinyomozni. Azonban az idézett 1328. évi adománylevél alapján az egyházas helyek közzé is bátran besorozható.

7. Facsát. (Fachat.) Egyetlenegy középkori oklevélben fordul elő. Csánky sem tud róla. 1435-ben történt, hogy György rác despota, mint Debrecen földes ura és a debreceni polgárok együttesen tiltakoznak a leleszi konvent előtt Szepesi László és István szomszéd urak erőszakoskodása miatt, akik a Zsigmond király által Debrecen városának visszaadni rendelt Kamaráshalma, Ondód, Szentkeresztteleke és Fachát nevű birtokokat jogtalanul elfoglalták.²⁴⁹ Ezt az oklevelet egybevetve Hunyadi Jánosnak ugyanezen ügyben kelt későbbi — 1452. évi oklevelével, ahol ugyan a vilongásra okot adó birtokok közelebről nem neveztetnek meg²⁵⁰ és ösmervén a helyi körülményeket: Fachát aligha fekdühetett másutt, Szepes és Pac között, túl Boldogfalván, Míkepércs közepén.

8. Gömörő. (Geumereu.) Bánkkal kapcsolatban tűnik fel ily nevű birtok 1461-ben a Szepesiek nagy osztályos egyezsége alkalmával.²⁵¹ E család kezén maradt kihaltáig. Debrecen csak 1725-ben szerezte meg, mindjárt örökjoggal, a Szökőcs-családtól. Bánknak Haláp felőli része viselhette a Gömörő nevet, amelyet a mai debreceniek már nem ismernek.

9. Hodos. (Hudus. Hodos.) Ohat, Egyek, Kócs között feküdt Árpád-s Anjoukori birtok, melyről egy 1299-beli oklevél ad első hírt. Hodos nevű birtok a mondott évben a Ratold nemzet-

²⁴⁵ Szücs id. m. I. 55.

²⁴⁶ Komáromy A.: U. o. Anjk. Okt. II. 354. I.

²⁴⁷ Debr. Ltr. Dipl. 276 sz.

²⁴⁸ U. o. Dipl. 313.

²⁴⁹ U. o. Dipl. III.

²⁵⁰ U. o. Dipl. 151.

²⁵¹ Debr. Ltr. Dipl. 211. sz.

ségtől csere útján a Sartiván-Vecsék kezébe kerül a véle egy borkorban lévő Ohatmonostorával, Arkosddal, Silesddel és Csegével együtt.²⁵² De már a következő esztendőben a Sartiván-Vecse unokák Hodost elajándékozták Bikki Fioch fiainak.²⁵³ Fekvését közelebből meghatározza egy igen érdekes határjáró oklevél, amelyet Ohatról állított ki az egri káptalan 1336-ban. E szerint a határjáró hiteles emberek, miután a dersi földet elhagyták és az egyéki földhöz értek, három halmon keresztül menvén, a „Hudus holmá”-hoz jutottak el. Innen mentek tovább a ma is ösmert „Bodacheréhez”.²⁵⁴ Hodos halma tehát (mert ilyen nevű halom most itt nincsen), vagy a Szeghatárhalommal, vagy még inkább a Földvárhalommal azonos.

10. Kondoros. (Kondrus.) Debrecen határában ma egy vízfolyást neveznek így, mely a keleten fekvő erdős pusztáinkra dülő ujosztású földeken keresztül kanyarogva-tekeregve éri el Mikepércset, ahol a Tócióval egyesül és Tekeres nevet vesz föl, mielőtt Szovátt alatt a Kösélybe ömlene. Hajdan egy birtokot is neveztek Kondorosnak, mely az ugyanolyan nevű víz mentén terült el, legnagyobb valószínűség szerint Szalók Sámson határától délre, Fancsika előtt. Mint birtok-név csupán egyetlenegyszer fordul elő, Zsigmond király amaz 1429. évi levelében, mellyel megparancsolja Szabolcs megye alispánjának, hogy Albeus Dávid fia: Tamás által jogtalanul elfoglalt, régtől fogva Debrecenhez tartozó Kondrus nevű birtokot adassa vissza.²⁵⁵

11. Köpcs. (Cups. Kupch.) Bizonyosan tudjuk, hogy Hajdusámson határába olvadt be a Köpcs nevű birtok, mely az Árpád-kor végén Begéccsel, Demeterrel és Tamásival együtt az Örösür (Urusur) nemzetségé volt.²⁵⁶ Karácsonyi János a magyar nemzetségekről írott könyvében jól sejtette, hogy Köpcs valahol Hatház és Sámson tájékán feküdt. A sámsoni határnak legrégibb, 1758-ból való térképén kedves meglepetésemre ilyen hely megjelöléseket vettem észre „Köpcsi gerend”, épen a Savóskuti erdőben, mely most is Debrecen városáé; azután Savóskuttól délkeletre, a Zivuska-féle, ujabban Farkas Gábor-tanya környékén: „Köpcsi kátyó” és „Köpcsi átal”,²⁵⁷ a praehistoriára nézve is nevezetes helyek; mert néhány évvel ezelőtt épen a Farkas Gábor földjén találtak muzeumunk egyik legszebb, legbecsesebb bronzkori raktárelétét. Az idézett térképi, ma már szintén nem élő helynevek eldöntik Köpcs hollétét. Később már hallgatnak róla az oklevelek. A Hunyadiak korában sem szerepel. Csánky nem említi.

Köpcsöt az egyházatlan helyek közé soroztam. Holott ugy

²⁵² Árp. Uj Okmt. V. 202. 1.

²⁵³ Hazai Okmt. VIII. 414. 1.

²⁵⁴ Kár. Oklt. I. 122. 1.

²⁵⁵ Debr. Ltr. Dipl. 104.

²⁵⁶ Árp. Uj Okmt. XII. 664. és Fejér Cod. Dipl. VI/1. 298. 1.

²⁵⁷ Debr. Ltr. Térképgyűjt.

lehet, nincs igazam. Sámsonnak ez az 1758-beli térképe igen bőbeszédű. A határ északkeleti részén, Tamási és Aba puszták felől „Farkas kápolnája“ nevű homokdombot is feltüntet; míg ugyanezen magaslatot az újabb keletű katonai térképek „Kápolna hegy“ névvel jelölik. De még nem akadtam sámsoni emberre, aki megtudta volna mondani nékem, miért nevezték elődeik másfél száz évvel ezelőtt ezt a helyet „Farkas kápolnája“-nak, vagy ők most miért nevezik „Kápolnahegy“-nek? Afelől sem tájékozódhattam: van-e a Kápolnahegyen maradványa-nyoma valami hajdani épületnek? Ez a név nem ok nélkül ragadt rá. Talán Köpcs, talán Begécs vagy Csehi szent egyháza kápolnája állott egykor e dombon. Mily különös véletlen, hogy a Farkas név háromszor bekapcsolódik Köpcs multjába. Már a váradi regestrum is említi Köpcsöt (Cups). Az ide való Lőrincnek Farkas (Forcos) nevű jobbágya gyujtogatással három márkányi kárt okozott a falujabeli Pósnak s ezért tüzesvas próbát állott ki.²⁵⁸

12. Kösélszeg. (Keusclzég). Semmi följegyzés, semmi nyom arról, hogy ezen a termékeny földön valaha, a honfoglalás után falu telepedett volna meg. Mikor egy középkori oklevél legelőször említi, már akkor Debrecen határán belől eső szántóföld. Történt pedig ez 1480-ban. Szilágyi Erzsében, Mátyás király édesanyja megparancsolja ekkor a debrecenieknek, az ő hiv jobbágyaiknak, hogy a Kösélszeg és Kadarc-kerülete (Kadarch Kerewlethy) nevű szántóföldeket, amelyeket idegenek foglaltak el, vegyék vissza és a jogtalan foglalókat onnan kergessék ki.²⁵⁹

13. Latóháza. (Latoháza). Nem egy, amint ennek előtte magam is hittem, a város határának ellenkező részén nyugotra fekvő Latóképpel, vagy Latóképi csárdával. E csárda még alig több másfél száz évesnél. Míg Latóházát Fancskával együtt már 1456-ban és 1464-ben is emlegetik mint praediumot. Akkor a Sztáryak és Bayoniak bírták.²⁶⁰ Debrecen Latótelekhez való jussát 1557-ben megerősített Izabella özvegy királynéval. E helynév él ma is „Latóhegy“ és „Latóhegyi csőszház“ formában. Mindkettő Fancsika délkeleti részén fekszik.²⁶¹ Közeliében vonul el az Ördögárka.

14. Lykaháza. Ugy tetszik, hogy a nagycserei Erősluky csőszház elnevezésében maradt fenn az emléke. Egy 1736-beli kezdetleges helyszín-vázlat ide helyezi, Soma és Szata közé.²⁶² Ezekkel együtt fordul elő 1429-ben, mint Debrecen tartozéka.²⁶³ A város

²⁵⁸ Váradi Registr. 73/299. sz. eset.

²⁵⁹ Debr. Ltr. Dipl. 276. sz.

²⁶⁰ Kár. Oktr. II. 309. és Debr. Ltr. Dipl. 123.

²⁶¹ A debreceni nép nyelvén Latóhegy alakjában megmaradt ősi helynevet valószínűleg soha nem ejtették Látó-nak. Noha Pajzs Dezső „Régi személynéveink jelentéstana“ c. értekezésében (Magyar Nyelv XVIII. 27) az 1210. és 1221-ből idézett Latou és Lathow személynéveket Látónak olvassa. és személytől végrehajtott cselekvésre utaló személynévek közé sorozza.

²⁶² Debr. Ltr. : Különfélék 1379. sz.

²⁶³ U. o. Dipl. 104.

a Neo-acquistica Commissio előtt erősen tagadta, hogy Lykaháza valamikor praedium, vagyis lakott hely lett volna. Valóban területén régi épületmaradványnak semmi nyoma.

15. Mihálylaka. (Possessio Myhallaka, Mihallaka). Már régóta nem élő, elfelejtett helynév. A Guth-Keled nemzetségből származott Várdai és Zeleméri családok a XIV—XV. században hosszú ideig osztozkodtak, pereskedtek Mihálylaka nevű kisebb ösi birtok felett, mely az oklevelek tanúsága szerint e nemzetség Zelemér, Szent György és Monostor nevű birtokai között feküdt.²⁶⁴ Utóljára is a Várdai család kezén maradván, e falvak valamelyikébe, valószínűleg Monostorba olvadt be.

16. Ondód. (Ondod, Ondodtheleke). Ma tizennégyezerholdas pusztánk, melyet a debreceniek századok óta vassal élnek, házután járó földekül használnak. Hajdan csak egy része, sejtetőleg a Licsman, Vedres és Fáydülöknek Ebess, Hegyes felőli részei viselték az Ondod, néha Ondodtheleke nevet. Szepes felőli része Szentkereszthez tartozott. Északnyugoti része pedig Fegyvernek néven volt ismeretes. Mindezen birtokokkal együtt Ondod már 1435—37-ben a debreceni polgárok kezében van.²⁶⁵ Ugy lehet, hogy Ondód pusztánk nevében is a török eredetű On(=tiz) személynév, vagy ennek származéka: Ond (az Anonymus szerinti hét vezér egyike) lappang.²⁶⁶

17. Poroszlóteleke. (Porozló, Poroszlótheleke). E néven hajdan két birtok szerepel Debrecen közelében, eltekintve a heves-megyei Poroszlótól. Egyik a debreceni uradalom tartozéka és már Zsigmond király idejében 1406-ban a debreceni polgárok használatába bocsátott föld.²⁶⁷ A másik a Báthoryak és a Petri Dersek jószágá Hadrász mellett, melyhez most is tartozik.²⁶⁸ A debreceni Poroszlóteleke újból 1411-ben, majd 1476-ban említették megint. Izabella királyné 1557-ben még megerősíti a debreceniek Poroszlóteleke birtokában.²⁶⁹ Ezután lassanként úgy nyoma vész, hogy ma már lehetetlen biztosan tudni: hol feküdt. Majdnem kétségtelen, hogy a város ösi, még szűk határával közvetlenül szomszédos volt. Korábbi felfogásomat megváltoztatva, nem Apafája megett, hanem inkább a Tóczó felé, a városi téglagyár táján, az ottani új osztású és ondódi földek helyén sejtem.

18. Szentpálteleki. (Zenthpálteleky). Valahol a Nagyerdő mellett, Monostor határában feküdt a XV. században Szentpálteleki nevű kisebb birtok vagy pusztá (possessio seu praedium ad possessionem Monostor pertinens). Ezt pedig Zsigmond király-

²⁶⁴ Zichy Oktr. I. 235., 252., 253., 261., 271., 276. V. 383., 404., 418. I. V. ö. Muzeumi Jelentésünk 1921-ről: A monostori templombomb. Zoltaitól.

²⁶⁵ Debr. Ltr. Dípl. III., 119. sz.

²⁶⁶ Magyar Nyelv: XI. 252. Árpádkori személynevek.

²⁶⁷ Debr. Ltr. Dípl. 56. sz.

²⁶⁸ Csánky id. m. I. 524., 531., 533. és Debr. Ltr. Dípl. 358. sz.

²⁶⁹ U. o. I. 598., 633. és Debr. Ltr. Különfélék 39. sz.

nak 1429-ben Pozsonyból Debrecen város közönségéhez intézett leveléből tudjuk, amelyben Várdai Miklós panaszára megtiltja a debrecenieknek, hogy a Szentpáltelekin termett szénát, vetést jogtalanul lekaszálván és elhordván, a szomszéd uraságnak kárt tegyenek.²⁷⁰ Ott ahol a nyírbátori vasut a Nagyerdőt elhagyva, a gazdasági akadémia felé fordul, balról téglatörmelék borítja a földet. Talán középkori épület, kápolna, talán éppen Szalók Monostorának falai dűledeztek össze azon a helyen: Szent Pál-telekén! Akkor: ez is templomoshely.

Debrecen határába eső, de már aligha középkori eredetű helynevek közé tartoznak: *Geszteréd*, *Köudvar* és *Veker* is.

Ezekre futólag hivatkozom, csupán azért, hogy valaki szememre ne vesse, miért felejtkeztem meg róluk. *Geszteréd* névével a városi levéltárban csak a XVIII. századtól fogva találkozunk. Ondódpusztának a mátai-uttól északra fekvő dűlőjét hívták így. Tehát nem azonos a szabolcsmegyei ugyaníly nevű faluval.

Köudvar. Elep-pusztának a Kadarcon túl lévő része, a mátai-ut és az úvárosi határ között. Többnyire legelő. 1662 előtti időből nem találtam róla említést. Ez esztendőben kelt Ali szerdár basa nevezetes feormánja, mely Debrecen város szerződött sunimadóját megállapítja. Köudvar is az adóköteles puszták között szerepel.²⁷¹

Veker, Debrecen város majorsági földje, Pac-pusztá déli részén. A XVII. századig még egyetleg oklevélben sem vettem észre ezt a helynevet. Csak 1650 körül tűnik fel az alsójárási praediumok között.²⁷²

Befejezés.

Ez értekezésben felsorolt egyházas és egyházatlan falvak közül egyetlen egynél sem tudtam kimutatni sem az alapítót, sem a település körülményeit, idejét, nem hogy év szerint, de hosszabb időszak szerint sem. Általánosságban megújrázhatom azt a nézetet, hogy a szláv és hun-bolgár, vagy más őstörök nyelvből (a besenyő és kun kivételével) magyarázható helynevek még a honfoglalás előtti időből, illetőleg a pogánymagyar első századból eredhetnek, noha a legelső szállások, ülések, tanyák a keresztyénség felvétele után is kaphattak törökneveket, mert a keresztséget föl-vett magyarságnál sem ment ki a szokásból az ősi személynevek használata. Ebbe a korba, XI., XII. századba esik főként a sok besenyő helynév keletkezése, melynek olyan bővíbe van Szabolcs, Heves, a régi Szolnok, Békés, Biharvármegyéék területe. Kivétel nélkül a keresztyén polgárosodás szülte a keresztyén személy-

²⁷⁰ Zichy Cod. VIII. 382. 1.

²⁷¹ Zoltai: Debrecen a török uralom végén. 8. 1.

²⁷² Zoltai: D—n város számadásai 1658-tól 1682-ig. Debr. Képes Kalend. 1918: 82—112.

nevekből alakult helyneveket. Ebből azonban nem minden esetben következik, hogy az ilyen nevet viselő falunak ne lett volna már elébb valamely más pogányneve. Lehet, hogy csak a legrégibb okleveleknek a tatárjárásban történt tömeges megsemmisülése s későbbi pusztulása az oka, hogy környékünkön három-négy községnél többnek a martyrologiából kölcsönzött nevén kívül korábbi másik nevét nem ösmerjük. Ilyenek: Angyalháza, elébb Ördög Zomayon vagy csak Zomayon; Boldogasszonyfalva, elébb Torna; Szentkeresztteleke, elébb Lomb. Hasonlók: Szent János, elébb Ujlak; Boldogasszonyteleke, elébb Keserü, vagy Keserüegyháza.

A nyelvészeti megfigyelésekre az itt felvetett kérdéseket, nézeteket illetőleg még fontos feladat vár. Így pl. Melich I. általános szabályul állítja fel: azok a helynevek, melyek a pusztamagyar nevet tüntetik elő, történeti adatok szerint régibb időkben mutatathatók ki, mint azok a helynevek, melyek a személynév mellett a birtokot jelölő szót is, *-fa*, *-falva*, *-háza*, *-hida*, *-telke* stb. maguk mellett viselik.¹

Vannak aztán más, nem személynévekből képződött olyan helyneveink, amelyek az élő magyarnyelvből is érthetők. Ezek különösen milyenséget, tulajdonságot, valamely foglalkozást jelentenek. Például: Ebes, Fegyvernek, Földes, Hatház, Hegyes, Himes, Nádudvar, Ujváros, Varjas. Legtöbbje ezeknek is oklevélileg elég korán feltűnik. Érdekes, hogy Hajdumegyének tízezer körüli lelket számláló két nagy községe, Nádudvar és Ujváros multját 1407, illetőleg 1467-nél régebbi időre nem tudjuk visszavinni.² Viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Debrecen határába beleolvadt falvak között egy sincs, amelyről a XIII. század elejénél régibb időből volna írott feljegyzés. Hiszen magát Debrecent is legelőször 1235-ben találjuk megemlíteni, a tatárjárást közvetlenül megelőző korszak hely- és személynéveire, műveltségi, társadalmi állapotára nézve legbővebb forrásműben, a váradi regestrumban. Debrecen vidékéről a legtöbb község az Anjouk korában tűnik fel, (aminek oka írott emlékeink számának szaporodása) aránylag sok falu mindjárt mint templomot, papot tartó helység jelenik meg. Ebből nagyobb számu népességre s jóval korábbi eredetű fennállásra következtethetünk. A pápai tizedjegyzékből (1332—37) az általam most tárgyalt területen tizenöt plébániával, paróchiális egyházzal ösmerkedtünk meg. Ezek: Bánk, Boldogfalva, Debre-

¹ M. Nyelv. XIX. évf. „A helynevek egy csoportjáról.”

² Csánky Ujvárosra nézve 1471-ből idézi a legrégibb oklevelet (I. 508.) Az ottani községhezán őrzött mohácsi vész előtti oklevelek között legrégibbnek találtam Mátyás király 1465-ben Budán kiadott levelét. Ez eredeti, hátyára írott pecsétetes királyi írat Ujváros, másként Balmaz lakosai részére Illyés próféta, Szent Mihály megjelenése és Erzsébet napján tartható sokadalmakat és minden csütörtökön hetivásárt engedélyez. Ujváros, a szomszédos Balmaz és Himes falvak elpusztulása után települt, mint a neve mutatja, egészen újonnan, hihetőleg a XIV. század végén, vagy a következőnek elején. Amint látszik, igen rohamosan népesült be és fejlődött jelentékeny helységgé.

cen: Szent András és Szent László egyházával, Ebes, Guth, Hegyes, Macs, Monostor, Ohat, Parlagh, Pac, Sámson, Szepes, Szovát. Vannak más forrásaink, amelyek más falvak egyházas volta mellett bizonyítanak, már ugyanazon, vagy még előbbi században. Ilyenek: Elep, Lomb, Mátá, Szalók Sámson és Szent Demeter. Megint más falvak templomáról, illetőleg kápolnájáról vagy nevöknek az „egyház” szóval összetétele, vagy ma is megélő alapfalak tanuskodnak, vagy pedig mindkettő: név és tárgyi bizonyíték együtt. Irott feljegyzések, vagy eddig feltárt alapfalak a románizálás vagy legalább is az átmeneti kor jellege mellett bizonyítanak. Ilyenek: Balmaz, Csécs, Derzs, Fancsika, Haláp, Kamarástelke, Kisguth, Papegyháza, Szabolcs.

Az egyes falvak elpusztulásának körülményeit sem ösmerjük részletesen. Bizonyos, hogy a tatárjáráskor (1241.) valamennyi falu porrá égett ezen a szabadon, akadály nélkül becsatangolható sík vidéken; lakosságuk borzalmasan sokat vesztett vagyonban és emberéletben egyaránt. De kétségtelen az is, hogy számottevő része valamikép mégis megmenekült és életben maradt. Mert másként el sem képzelhető, mimódon virágozhatott fel már két emberöltővel később csaknem mindegyik régi helység, hogyan sikerült a kegyetlenül feldúlt vidéket ujjaépíteni, a polgárosodás munkáját megindítani elegendő dolgos kezek nélkül. Mert hiszen a romlás, pusztulás országszerte rémes volt; tömeges idegen-bevándorlás pedig éppen Debrecen környékére az Árpádkor végén nem történt.

Száz év múlva újra iszonyu népiirtó veszedelem zúdult Magyarországra, nem csak reánk, hanem ugyszólván egész Európára. A dőghalál, mely rohamos utjában hazánkat 1349-ben érte el s temérdek áldozatot szedve, csak 1360-ban szűnt meg; bár enyhébben, 1371. és 1381—82-ben ismét fellépett. Sok falunak lakosságát egészen elseperte; másokét megfelezte, meghármadolta. Nékem úgy tűnik fel, hogy Debrecen körül sok Árpádkori törpe falu, elébb még villa vagy possessio, melyeket későbbi levelek már praediumnak írnak³, ezekben a szörnyű dögvészekben néptelenedett el. Földesuraik pedig vagy nem tudták, vagy nem is akarták azokat ujonnan betelepíteni. Az ilyen pusztá falvak határát azután valamelyik szomszédos birtokukhoz csatolták. Erre a sorsra jutottak: Balmaz, Derzs, Csécs, Elep, Papegyháza, Szabolcs, a Hortobágnál. Debrecenhez közelébb pedig: Cuca, Facsát, Fegyvernek, Ondód, Szentkereszt, Kamarástelke, Szalók-Sámson, Szentpáteleke, Árokteleke, Szentjános, Latóháza, Gömörö, Szentdemeter, Szatateleke, Lykaháza, Soma, Begécs, Köpcs, Keserüegyház. A

³ A latin possessio = megült birtok, falu, község. Praedium = lakosaitól elhagyott hely, pusztá. Telek pedig = ülés, sessio colonialis, egy család megélhetéséhez szükséges terület, mely házhelyből, udvarból, kertből, továbbá művelésre alkalmas szántóföldből áll. (V. ö. Acsády: Magyar Birod. tört. I. 383.)

XV. században Zámot és Mátát is elpusztultnak, praediumnak írják királyi adománylevelek. Ezek azonban megint lábra álltak. Mert a XVI. században mindkettő számos jobbágytelek után adózik.

Mielőtt Debrecen és környéke behódolt volna a félelmetesen terjeszkedő török hatalomnak (ami, mint más alkalommal, régi felfogással szemben már kimutattam, nem Budának 1541. évi, hanem Temesvár, Gyula, Szolnoknak 1552. évi eleste után történt⁴) a most tárgyalt területen még mindég tizenkilenc lakott községet tartottak számon Bihár- és Szabolcs vármegyék. Átlag minden négyszögmértőföldre esett még egy-egy falu. Névszerint: Debrecen, Bánk, Boldogfalva, Ebes, Fancsika, Haláp, Hegyes, Kisguth, Macs, Mátá, Monostor, Nagygyuth, Ohat, Pac, Parlagh, Sámson, Szepes, Szovát és Zám. A tizenöt éves háború (1593—1608.) ezeknek legtöbbjét porrá égette, végképen elnéptelenítette. Debrecen, Sámson, Szovát ma is virágzanak. Boldogfalva, Ohat, Haláp, Parlag is rövid időre még feléledtek; de a Szejdi járása 1660-ban megint földönfutókká tette, vagy rabbiáncsba verte a védtelen falvak nyomorult lakosait.

Tatárjárás, török uralom pusztító viharai tépték, dúlták, törtek, dögvések meg-megtizedelték, tüzi romlások sokszor hamuba döntötték Debrecént is. De a legsúlyosabb katasztrófákat is mindég kiheverte; minden nagy csapás után előbbre és magasabbra tudott menni; miként címerében a lángok közül a napfelé szárnyaló főnixsz madár szimbolizálja, új életre kelt. Minek tulajdonítsuk ezt? Talán kivételes szerencsénknek, a sors véletlen játékának, avagy a gondviselés különös kedvezésének? Részök van benne, hiszem hitemmel. Mégis Debrecen, úgy amint előttünk terül el a maga nagy városiasságában, anyagi és szellemi erejének kincses gazdagságával: főként emberek műve; legelső sorban, kezdettől fogva saját polgárai dolgos két kezének, dolgokat megértő eszének, szívós kitartásának, okos életbölcsségének alkotása. Ugy is mondhatnánk: a történelemé.

Ipari és kereskedelmi gócpontok kifejlődésének kedvező földrajzi helyzete nincs Debrecennek: itt mégis már századokkal ezelőtt jelentékeny ipari és kereskedelmi tevékenység indult meg. Olcsó, jó minőségű építő anyagban is szűkölködött, mégis lassankint felruházni tudta magát a városi élet követelményeivel, bár e városi jellegen még ma is nagyon észrevehető a környező természeti tényezők és az ősi magyar természet hatása. Debrecen típi-kus magyar város.

Csak ismételném, ha újra elmondanám e meglepő várossáfejlődésnek okait.⁵ Ezekhez hozzá kell tennem a nagy gazdasági

⁴ Zoltai: Debrecen a török uralom végén. — A Magy. Gazd. tört. Szemlében. Debrecen behódolása pontosan 1555-ben történt, Chalíl bég levele. Debr. Ltr.

⁵ L. előbb a 15. lapon és bővebben az u. o. idézett Debr. Képes Kalend. 1912. évfolyamában a 81—88. l.

és társadalmi jelentőséget, amely mindig emelőleg hatott azokra a helyekre, amelyeket uraik uradalmuk központjává, saját székhelyökké szemeltek ki.⁶ Debrecen is, tudjuk, már a XIII. század végén egy ujonnan felemelkedő nagybirtokos család roppant uradalmának központjába került s ebben a szerepében, mely további fejlődésére az első nagy lökést adhatta, kétszáz éven keresztül megmaradt. Azután meg, a reformációnak mindjárt az elején, sokkal nagyobb területnek, a Tiszántul magyarságának szellemi vezetését is kezébe ragadta. Ezt legszebben Révész Imre méltatta.⁷

Debrecen kezdetben szűk határának bővülése is a Debreceni család urasága idejében indult meg. A XIV. sz. emberirtó pestiséiben elnéptelenedett szomszédos apró falvak üresen maradt földjeit a Dózsa-unokák engedték át a beköltözések által folyton szaporodó, a kézműves mesterségekből, kalmárkodásból vagyonosodó debreceni szabad jobbágyaiknak, eleinte kölcsönös megegyezés szerint bizonyosan csak használatra. Kár, hogy egyetlenegy urbariumunk nem maradt fenn ebből az időből.

Debrecen azonban annak a közel félszáz kisebb-nagyobb falunak, melyeknek területe alkotja városunk mostani határát, csak a földjét csatolta egészen magához kir. adományok, zálog- és örök szerződések erejével. De a népességeket teljes számukban talán egyetlenegy községből sem szivta fel. Én magam tévesnek tartom azt a nézetet, melyet nem régen komoly előadásból is hallottam, mintha az elpusztult falvak lakossága Debrecenben keresett volna menedéket és talált volna új otthonra. Általánosságban ez nem áll. Tömeges betelepülésre se a tatár-török, se a dögvész nem engedett időt, avagy módot. Meglévő forrásaink tömeges betelepülésekről nem tudnak; sőt ez állításnak ellene mondanak.

Debrecen lakossága, bizonyos, állandóan új meg új elemekkel frissült, szaporodott; a bevándorlás pótolta a sűrűn jelentkező veszteségeket. De a beköltözések — ugyanazon helyről — a rendelkezésünkre álló adatok szerint sohasem volt tömeges, ha csak Szeged és Lippa 1552. évi ostroma idején Szegedről, Makóról, Csánádról ide futottak beözönlését nem számítjuk.⁸ Ha mégis valami veszedelem elől néhány szomszédos községből egyszerre csapatostul menekültek is ide a megrémültek, a veszedelem elmúltával haza szállingóztak, annyiaval inkább, mert sem a magyar földesur, sem a török hűbérur zaím vagy iszpája (gyalogos és lovas katona) nem tűrte a jobbágyok — rájuk — szökését. Miattok a tanács nem szívesen került összeütközésbe se basákkal, se a magyar törvényekkel.

A beköltözések rendszeren családonként, szórványosan történtek. Egyik faluból többen, másíkból kevesebben költöztek be, amint ezt egyik munkámban már megírtam.⁹

⁶ V. ö. Acsády id. m. I. 253. 1.

⁷ Emlékbeszéd Méliuszról. Figyelmező 1873. 1—34. 1.

⁸ Szűcs id. m. II. 185.

⁹ Zoltai: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640. közt. 1902.

Ezt a munkás kezeztől megfosztott, elnéptelenedett roppant területet, mely a Tiszától megszakítás nélkül a Nyírség közepéig: Adonyig, Acsádig nyúlik,¹⁰ századokon keresztül túlnyomólag egyedül legeltetésre használhatták a debreceniek, éppen úgy, mint a többi alföldi nagy város a maga határát. A XVI., XVII. század vállalkozó szellemű gazdag tőzsérei, ezek a szegény diákokat külföldi akadémiákon taníttató, tudós papok professorok könyveit magok költségén kinyomató kalmárok az elpusztult falvak füves mezőin hízalgatták a kövér gulyákat az éhes Bécs, München, Augsburg, Nürnberg számára. A debreceni határnak közel negyed része legelő ma is, hol az ősi nomád élet szíla pásztorsága, eredetiségből ugyan sokat veszítve, ma is szívosan él. Am a szaporodó debreceni polgárság a szomszédos pusztákon, a nyíri tölgyes, nyárjas erdők, a legelők, nádas rétek rovására lassankint több-több földet fogott művelés alá. A feldult községi életet ugyan seholsem állította vissza. Új falvakat nem telepített.¹¹ De a külterjes gazdálkodásból belterjes jellegű hatalmas tanyarendszert fejlesztett ki, elébb az agyagos, kötött talaju nyugoti pusztákon, majd, ötven év óta az erdős keleti puszták tisztásain, amelyeken a tanács sokáig csakis szénatermelést engedett meg; valamint a házbirtokosok között szétosztott belső legelőkön is.

A debreceni tanyarendszer a békési, kunsági tanyás-településekhez hasonló. A tanyák tehát nem bokrokat alkotnak, mint a nyíregyházi tírpák tanyák. A dőlő és országutak mentén, egymástul kisebb-nagyobb távolságra szétszórta fekszenek. Míg Szegeden, a városi birtokon régen meghonosodott kisbérlet-rendszer mellett, mindjárt kezdetben tanyái központok is keletkeztek: közigazgatási, rendészeti, egészségügyi, kultusz és kultur intézményekkel: addig a debreceni tanyái életben, a hosszú multtal dicsekedő márai (hortobágyi) felügyelőségtől eltekintve, csak mostanában kezdenek kifejlődni ilyen tanyái központok. Magvuk egy-egy régibb idő óta működő tanyái iskola. Ma már minden népesebb pusztán, ezekben az iskolákban, vasárnapi isteni tiszteletekre gyűl össze a ref. vallású nép; leányegyházakká szervezkedik és presbíteriumokat alakít. A nagy anyaegyház vándorló tanyái lelkészségek felállítását tervezi. A városházán is komolyan foglalkoznak azzal a gondolattal, hogy a mindinkább szaporodó tanyái állandó lakosság érdekében körzetenként decentralizálják az alsófoku hatósági szerveket, alkalmas központokban kitelepítsék a közigazgatás közegeit. A szegedi példa után menve, tanyái kapitányságok keletkeznek: lel-

¹⁰⁾ A XVII., XVIII. századokban, hol zálogos, hol bérelt birtokként több-kevesebb ideig a már elősoroltakon kívül kisebb-nagyobb részek tartoztak Debrecenhez Derecske, Egyek, Mártonfalva, Ördögábrány, Nádudvar, Püspök-ladány, Újváros községekben; Angyalháza, Artánháza, Bagos, Bodóháza, Buzita, Geszteréd, Kőteles, Nagyivány, Radvány, Szentgyörgy, Sziget, Zelemér és Vid pusztákban.

¹¹⁾ Ennek okát megkíséreltem kifejteni: Debrecen határának kialakulása című dolgozatomban.

késszel, tanítóval, orvossal, szülésznővel és rendőrséggel; az iskola mellé templom és népház épül. Modern formában felelednek az elpusztult falvak. Bizonyosan minél több jó ut is készül, hogy a puszták lakossága egymással, a várossal és a nagyvilággal olcsón, könnyen, kényelmesen érintkezzhessék. Mert a puszták gazdasági és társadalmi jelentősége, sulya és értéke ma már vetekedik az ősi belvárosával.¹² A nagy katasztrófák által romba dőlt civilizáció a Hortobágy melléki pusztákon is sietve halad ismét magasabb kultúra felé. A konzervatív hajlamu civis megértette a kor jelszavát. Szövetkezeti erővel értékesíti a juhnyájak tejét-gyapját; így fejlesztí az őshazából hozott magyar fehér szarvasmarha jeles tulajdonságait. A Hortobágy posványos „Csunya-föld“-jén talajöntözéssel párosult mesterséges világhírű haltenyésztés folyik. Az ohati dűnéken és ármentesített földeken hatalmas traktorok segítik elő a többtermelést.

A százados török háboruban, a nyugoti civilizáció hősi védelmében elsenyvedt, halálra gyötrött polgárosodás ujra virágzik a kiirtott falvak termékeny határain. Valóban a magyar erő, szorgalom, munka megváltoztatta e szó értelmét: pusztá. A debreceni puszták már nem a régi értelemben vett igazi puszták.

¹²⁾ A külsőségek, a puszták fejlődése, népességüknek gyors szaporodása kitűnik a két utolsó népszámlálás adatainak egybevetéséből. Imé:

	1910-ben	1920-ban	
1. a város összes népessége	90,153	103,186	ebből
2. a régi belső területen lakott	51,750	53,121	
3. kertekben, majorsági földeken lévő új telepeken	22,063	30,569	
4. mezőségen (újföldeken, pusztákon)	11,640	13,225	
5. erdőségen	4,700	6,274	

A 3., 4., 5. alatti népesség 1910-ben 38,403; 1920-ban már 50,068. — Debrecen mai határának népessége ma legalább is 110 ezerre becsülhető, csaknem hatszorosa a XVI. század közepe tájáról kimutatható népességnek. Ugyanezen területen a középkorban fennállott falvak lakosságának számát az adatok teljes hiánya miatt nem ösmerjük. Összehasonlításra csak az 1550 körül szerkesztett portai összeírások alkalmasak. Már akkor is ugyan csupán tizennégy falu élt még Debrecenen kívül e területen; azonban sem Debrecen, sem a szomszédos falvak népesedésére közvetlenül romboló hatással nem volt a törökuralom terjeszkedése. E falvak még nem hódoltak be a szultánnak, lábát sem tette még e vidékre 1550 előtt a hódító mozlím.

	1920. évi népesség	Valószínű legkevesebb népesség 1550 körül		1920. évi népesség	Valószínű legkevesebb népesség 1550 körül
Debrecen (ősi bel-terület)	52,321	12,500	Ohat	810	475
Bódogfalva	1,971	375	Máta	200	212
Ebes	607	760	Zám	8	225
Szepes	639	800	Monostor	94	110
Macs	830	400	Fancsika	496	200
Parlagh	804	400	Pac	581	212
Hegyes	745	300	Haláp	2413	175
			Bánk	1348	287

(V. ö. Zoltai: Birtokos nemes urak és jobbágy népesség Debrecen és Hajdú m. területén a XVI. sz. második felében. Debr. Képes Kalendárium 1908. évi.)

E könyv tartalma.

Bevezető és általános rész: 3—20. oldal.

Debrecen legelső szereplése a történelemben. A város és környékének legrégebb lakosai. Östelepülők és honfoglalók. Vendégnépek. 3—5. — A város mai határában ötven falu volt. E falvak külső képe. Lakások. A templomok középkori jelentősége. A falusi templomok sajátosságai 5—13. — A város régi belterülete. Debrecenfalva és Szent Lászlófalva. A város magva, kialakulása. Legrégebb és újabb eredetű uccák. Ősi nagytelkek elaprózása. Helyi partikularizmus 13—20.

A) Egyházas községek: 21—56. oldal.

Debrecen Sz. András és Sz. László templomaival. Mindenszentek. Sz. Miklós, Sz. Erzsébet, Sz. Mihály, Sz. Anna kápolnáival. Kolostorok 21—30. — *Bánk* 30. — *Balmaz* 31. — *Boldogfalva* 32. — *Cséc* 34. — *Derzsegyháza*, *Ehes* 35. — *Fancsika*, *Fegyvernek* 36. — *Guth* (Nagy- és Kis-Guth) 37. — *Haláp* 38. — *Hegyes*, *Kamarástelke* 39. — *Lomhfalva*, később *Szentkeresztteleke* 40. — *Keserűgyház* 41. — *Macs* 42. — *Máta* 43. — *Monostor* (Szalók Monostora) 44. — *Ohat*, *Boldogságos Szűz Monostorával* 46. — *Pac*, *Papegyháza* 47. — *Parlagh* 48. — *Sámson* (Tur. S.) 49. — *Soma*, *Szabolcs* 50. — *Szalók-Sámson* 51. — *Szata* 52. — *Szent Demeter* 53. — *Szent János vagy Újlak* 54. — *Szovát* 55. — *Zám*, Sz. Kereszt Monostorával 56.

B) Egyházatlan birtokok: 57—64. oldal.

Arkusd vagy *Arkusteleke*, *Árokteleke* 58. — *Cuca*, *Csehi*, *Elep* 59. — *Jacsát*, *Gömörö*, *Hodos* 60. — *Kondoros*, *Köpcs* 61. — *Köselyszeg*, *Látóháza*, *Lykaháza* 62. — *Mihálylaka*, *Ondód*, *Poroszlóteleke*, *Szentpálteleki* 63. — *Geszteréd*, *Köudvar*, *Veker* 64.

Befejezés; Egybefoglalás: 64—70. oldal.

Milyen helynevek legrégebbiek? Az egyházas jelleg bizonyítékai. A falvak elnéptelenedésének okai. A legtovább élt falvak. Még egyszer Debrecen fejlődésének tényezői. Bevándorlások Debrecenbe. Milyen hasznosította Debrecen a megszerzett pusztákat? A debreceni tanya-rendszer jelene — jövője.

Térképek. Ábrák.

1. A város határa és külső birtokainak területe az elpusztult falvakkal 7. o.
2. Kőoroszlán feje a nádudvari-séteri templomhalomból 11. o.
3. Debrecen régi belterülete 13. o.
4. A debreceni Sz. András-templom rajzban rekonstruálva 21. o.
5. Ugyanennek valószínű alaprajza 23. o.
6. A balmazi templom alaprajza 31. o.
7. Csécsi Árpád-kori sírletelek 35. o.
8. A nagyguthi templom alaprajza 37. o.
9. Ugyanannak romjai 38. o.
10. A kisguthi templom alaprajza 38. o.
11. A monostori templom alaprajza 44. o.
12. E templom szírién alakú bronzgyertyatartója 45. o.
13. Az ohati bronz övlemezek 47. o.
14. A parlaghi templom alaprajza 48. o.
15. A zámí templom alaprajza.

KURZE ZUSAMMENFASSUNG

DER ABHANDLUNG: „ANSIEDLUNGEN, DÖRFER MIT UND OHNE KIRCHENGEMEINDEN AUF DEM HEUTIGEN GEBIETE DER STADT DEBRECEN“.

Der Name Debrecen kommt in Urkunden zuerst im Jahre 1235 vor. Das „Grosswardeiner (váradiense) regestrum“, welches über die beim Grabe des hl. Ladislaus durch Feuerprobe erledigten Prozesse geführt wurde, erwähnt ihn im Zusammenhange mit dem Falle einer Sklavin und deren Töchter. Debrecenfalva (Villa Debrecun) scheint zu dieser Zeit ein Dorf zu sein, wie die umherliegenden Dörfer. Sicher ist, dass es keine am Anfange des XIII. Jahrhunderts entstandene neue Ansiedlung war. Sehr wahrscheinlich ist, dass es die Ungarn bei der Landeseroberung schon vorgefunden haben. Sein Name ist nach der Ansicht einiger Forscher slavischen, nach der Ansicht anderer alttürkischen Ursprunges, wohin auch das Ungartum ethnisch gezählt wird. In der Umgebung von Debrecen gibt es sehr viele Ortsnamen slavischen Ursprunges; viel mehr Ortsnamen entstammen aber den Sprachen der turanischen Völker. Die Historiker sind sich einig darüber, dass die Ungarn zur Zeit Arpads auf dem Gebiete der neuen Heimat, so natürlich auch in der Umgebung von Debrecen, eine sehr schütterere eingeborene Bewohnerschaft vorgefunden hatten, die aber infolge der verschiedenen Abstammung und Sprache nicht als einheitlich betrachtet werden kann; so trafen sie hauptsächlich mährische Slaven und Avaren an. Gleich nach der Landeseroberung, im XI. Jahrhundert, wanderten in kleineren und grösseren Gruppen Bessenyös (türkischer Race) ein, dann kamen Ismaeliten oder Böszömény's und Kumanen. Zur selben Zeit begann auch die Einwanderung von Westen. Im ersten Drittel des XIII. Jahrhunderts wurde Ungarn derart bevölkert und die christliche Zivilisation des Westens bürgerte sich derart ein, dass z. B. das Komitat Bihar, zu dem damals auch Debrecen gehörte, zweimal soviel Gemeinden hatte, als heute. Obzwar es urkundlich schwer zu beweisen ist, lassen einige Zeichen und Spuren darauf folgen, dass von den westlichen Gastvölkern (hospites) noch zur Zeit der Arpaden eine beträchtliche Anzahl

Ansiedler auch nach Debrecen kam. Hievon zeugen die alten Benennungen der Burgundia- und Némét-utca (B.-gasse, Deutsche Gasse), sowie die zur Zeit der Arpaden begründeten Zünfte.

*

Die auf verödeten Kirchengründen der Umgebung stattgefundenen Ausgrabungen des seit 20 Jahren bestehenden städtischen Museums, sowie Archivbelege führten zu der Ansicht, dass auf dem Grunde des heutigen Besitzes der Stadt Debrecen, sowie der administrativ zwar selbstständigen, grundrechtlich aber dazu gehörenden Guthpuszta, Sámson und Szová (die zwei letzteren sind Gemeinden), welcher Grund mehr als 200,000 kat. Joch, also mehr als 100,000 Hektar beträgt, im Mittelalter 50 verschieden grosse Gemeinden, dorffartige Ansiedlungen entstanden. Diese 50 Dörfer blühten nicht alle auf einmal; zu ein und derselben Zeit waren nicht alle bevölkerte Wohnorte. Das eine Dorf ging infolge einer Katastrophe oder ungünstiger Verhältnisse zu Grunde, während sich das andere — vielleicht eben auf Kosten des zu Grunde gegangenen — kräftig entwickelte. Manchmal entstand eine neue Gemeinde auf günstigerem Boden. Die später entstandenen neuen Dörfer bekamen einen Ortsnamen, der aus dem Vornamen des ersten Ansiedlers und aus den Wörtern *háza*, *laka*, *telke*, *ülése* zusammengesetzt war. Solche Ortsnamen finden wir in den Urkunden des XIV. und XV. Jahrhunderts sehr häufig.

Der grösste Teil dieser mittelalterlichen Dörfer hat natürlich kleine und wenige Häuser. Es sind meistens Sitze kleinerer adeliger Grundbesitzer, die mit Familie und Gesinde hier leben. Diese Dörfer sind innerlich und äusserlich bescheiden, ja sogar ärmlich; es sind die Wohnorte eines halbzivilisierten Volkes, welches sich des Nomadenlebens kaum entwöhnt hat und bei der Auswahl des Wohnortes die Ansprüche seiner Hauptbeschäftigung, des Hirtenlebens und der Fischerei, sowie die Möglichkeit einer leichten Verteidigung gegen überfallartige Angriffe vor Augen hielt. Man kann es heute noch beobachten (so bei bestehenden, wie bei verödeten Dörfern), dass der Kern dieser Ortschaften gewöhnlich ein — neben irgendeinem Fluss, Bach oder Teich liegender — Hügel war. Gewiss ist es aber, dass diese Hausplätze (*mansio*) und Höfe (*curia*) nicht auseinandergestreut, sondern schon im Mittelalter eng aneinander gereiht, gewöhnlich an irgendeiner Kommunikation, das ungarische Dorf bildeten. Die Avaren und Ungarn liebten ja sogar in den Friedhöfen die Ordnung: die Gräber wurden in geraden Reihen gegraben. Die Strassen bestanden aus einer, meist aber aus zwei Häuserreihen; in manchen Dörfern entstanden mehrere Gassen, mit Häusern und Wirtschaftsgebäuden. Die letzteren sind ziemlich primitive Unterkünfte, Schäferhütten, Körbe oder hüttenartige Ställe für das Vieh, welches aber sehr oft mit dem Besitzer unter gemeinsamem Dache überwinterte. Das Getreide

wird aber in Scheunen untergebracht; hie und da wird der Hof umzäunt, ein Teil als Garten bebaut. Schon in den ältesten Urkunden werden verschiedene Gärten erwähnt.

In der Tiefebene, um Debrecen herum, wurde das am leichtesten beschaffbare, schlechteste Baumaterial benützt: Erde, Lehm, Schilf, Binse und Holz. Denn damals gab es am Nyir noch grosse Waldungen. Über die äussere Ansicht, innere Struktur und den Grundriss dieser ältesten ungarischen Häuser geben uns jene, auch jetzt noch in den Debrecener Waldungen sichtbaren, halb in den Grund gebauten Erdhütten eine Vorstellung, in denen Waldansiedler leben. Einige solche primitive „vákáncsos“ Sitze würden — nebeneinandergesetzt — ein ungefähr treues Bild eines mittelalterlichen ungarischen Dorfes in der Tiefebene geben.

Von den Wohnhäusern der frohnenden Arbeitermassen, der Frohnarbeiter, unterschieden sich die Edelsitze („kuria“) der grundbesitzenden Adeligen ebensowenig, wie die Behausungen der durch Handel oder Handwerk reichgewordenen Bürger von Debrecen. Noch im Jahre 1494 werden die Dächer der zerstörten Edelsitze der sehr reichen, benachbarten Familie Szepeszy, deren Mitglieder sich untereinander bekriegten, den Rindern als Futter vorgeworfen. Noch zwei hundert Jahre später geben die einstigen Beschreibungen ein trauriges Bild über die elenden Bauverhältnisse von Debrecen.

Aber fast jedes Dorf hatte ein prächtigeres, hervorragenderes Gebäude: die Kirche oder wenigstens eine Kapelle. Die Ansiedlungen des Ungartums, welches das Nomadenleben mit grundfesten Behausungen, die alten heidnischen Zeremonien mit dem Christentume vertauscht hat, kristallisierten sich um die Kirchen. Die Vorkämpfer und Pfleger der Zivilisation waren auch bei uns die Kirchen und Klöster. Von den Dörfern, die man auf dem heutigen Gebiete und auf den äusseren Besitzungen von Debrecen zusammenzählen kann, hatten mehr als dreissig ein eigenes Bethaus (eine Kirche oder Kapelle). In vier Dörfern aber verbreiteten Klöster die mittelalterliche Kultur.

Die Mauern dieser Kirchen und Klöster verschwanden im Laufe der kriegerischen, so manches zerstörenden Jahrhunderte mit Ausnahme der Kirchentrümmern von Guth; die Fundamente einiger sind noch immer in der Erde verborgen. Sie wurden grösstenteils aus Ziegeln gebaut, diejenigen des Zeitalters der romanischen Baukunst mit farbigem Rohmauerwerk. Bruchsteine wurden nur selten verwendet, — da man sie von weitem hätte herbeiführen müssen, — und da nur als Verzierung oder zum Unterstützen der dem Verderben am meisten ausgesetzten Mauertheile. Eine überraschende Seltenheit bildet die Kirche des nádudvar-er Dorfes Sétér aus der Zeit der Arpaden, deren Haupteingang durch Säulen verziert war, die auf liegenden Löwen ruhten. Einige der ausgegrabenen Kirchenfundamente zeigen den romanischen Styl; andere sind Bauten des Übergangs- und gotischen

Styls. Ihr Innenraum ist im allgemeinen klein. Sie wurden für winzige Gemeinden, für bescheidene Ansprüche von unbekannten Meistern dritten oder vierten Ranges einfach und ärmlich erbaut. Auf dem herabgefallenen Mörtel entdeckten wir hie und da Spuren von Freskomalerei. Das einzige grössere Kunstdenkmal ist die St. Andreas Kirche in Debrecen, von der wir noch sprechen werden.

*

Der Verfasser dieser Abhandlung versucht es auf die Frage zu antworten: wie und in welcher Reihenfolge sich das alte, innere Gebiet von Debrecen entwickelte, das noch am Anfange des vorigen Jahrhunderts durch einen tiefen, mit schweren Holztoren unterbrochenen Graben umgeben war. Da diesbezüglich vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert in dem 1706 durch die deutschen Truppen verwüsteten Stadtarchiv sehr wenig Aufzeichnungen vorhanden sind, müssen wir uns beim Beantworten der Frage auf Hypothesen und Folgerungen beschränken. Der Umstand, dass in dem Decennialverzeichnis von Pápa (1332—37) im Zusammenhange mit Debrecen einmal der Messpriester von Szent-Lászlófalva, ein anderes mal der von der Szent-László Kirche in Debrecen erwähnt wird, lässt darauf schliessen, dass auf dem inneren Gebiete der heutigen Stadt auch ein Dorf namens Szent-László gelegen ist. Diese Kirche wird zuletzt in einer Urkunde vom Jahre 1503 erwähnt, der Name Szent-László-utca (Gasse) ist aber hundert Jahre später noch gebräuchlich.

Als Kern und ältester Stadtteil des eigentlichen Debrecen wird die schon längst aufgefüllte, vor hundert Jahren als botanischer Garten des Kollegiums benützte Umgebung des Paptava (Pfarrteich) betrachtet. Am Ufer dieses Teiches haben die Ungarn schon bei der Landeseroberung angesiedelte, autochtone Einwohner vorgefunden, die sich dann später mit fremden Elementen vermischten. Im XII. Jahrhundert kamen dann wallonische Ansiedler, durch die das einträgliche Gewerbe der Wollarbeit, der Tuchweberei und szür-(Bauern-, Schäfermantel)-Schneiderei eingebürgert wurde. Zur Mitte des XIII. Jahrhunderts kamen deutsche Gäste, Leute, die Sinn für Handel und Gewerbe hatten. — Debrecen, welches seit der Zeit des hl. Stephan zu irgendeiner königlichen Burg gehörte, kam wahrscheinlich zu dieser Zeit in den Besitz jener schnell emporkommenden, reichen Familie, die ihren Namen von Debrecen nahm. Diese Familie Debreceni liess in der Nähe des Pfarrteiches (Paptava) jenen grossen, schlossartigen Edelfhof (vetus curia, vetus castellum) erbauen, der in Urkunden und Protokollen noch im XVI. Jahrhundert erwähnt wird. Zwischen diesem Schlosse und dem Teiche wurde am Ende des XIII. Jahrhunderts die mächtige St. Andreas-Kirche erbaut, die sich an der Stelle einer schon früher entstandenen, aber bereits eingestürzten kleinen Kirche erhob. In der Nachbarschaft der Kirche und des Schlosses

entstanden zur Zeit der Anjou-s auch zwei Klöster. Aus diesem Mittelpunkt entwickelte sich Debrecen und wuchs anfangs gegen Norden, Osten und Westen, erst später in südlicher Richtung. Im Laufe des XV. Jahrhunderts bekam es dann jene Ei-artige Grundform, die infolge ihrer inneren Gliederung Dortmund und Grönningen, sowie einigen anderen westeuropäischen Städten mit radialem Grundriss und Marktstrasse auffallend ähnlich ist. Das Strassennetz der nördlichen Hälfte von Debrecen unterscheidet sich auffallend von dem der südlichen Hälfte. Im Grundriss sind zwei Typen leicht zu erkennen. Der obere Bezirk zeigt ein Netz unregelmässig laufender und unregelmässig verbundener Gassen. Der untere Bezirk ist regelmässiger, er steht dem quadratischen System näher.

Einige unserer Gassen, besonders von den Hauptstrassen, haben ihren ersten, alten Namen. Solche sind: Péterfia (eigentlich Péter fia, Jakab utcája = die Gasse von Jakob, Peters Sohn; so genannt von einem Mitgliede der Familie Debreceni am Anfange des XIV. Jahrhunderts); Mester utca, welche ein Teil des Gutes des Meisters Dózsa Debreceni (Magister Dousa), des späteren Palatinus war; Csapó utca, wo hauptsächlich die Guba — (Mantel aus grober Wolle) — Verfertiger wohnten, so genannt schon in der Zeit der Hunyadi-s; Burgundia erinnert an die wallonischen Hospites; die Németh utca, welche erst seit 30 Jahren Széchenyi Strasse heisst, bekam ihren Namen von den dort angesiedelten Deutschen. Den alten Namen Piac-utca (Marktstrasse) kann sich der eingeborene Debrecener noch immer nicht abgewöhnen, trotz der offiziellen, loyalen Benennung Franz Josefs-strasse. Seit Jahrhunderten sind auch die Namen: Varga, Szent Anna, Szentmiklós (heute nur Miklós), Szappanos, Hatvan, Váradi, Cegléd utca (Gasse) gebräuchlich.

Die von der St. Andreaskirche ausgehende Marktgasse wurde die Hauptstrasse der Stadt, die Hauptader des geschäftlichen Lebens. Die ersten Geschäftsleute waren hier die Ismaeliten von Nyir. Sehr früh wetteiferten aber mit ihnen die Kaufleute von Debrecen, die schon 1299 erwähnt werden. Die jährlich öfters veranstalteten, 15 tägigen berühmten Jahrmärkte von Debrecen können bis ins XV. Jahrhundert zurückverfolgt werden. Ein Hauptgrund des raschen Aufblühens der Märkte und der bereits zur Mitte des XIV. Jahrhunderts in Zünfte vereinigten Gewerbearten von Debrecen war die günstige geografische Lage der Stadt. Denn bei Debrecen kreuzten sich die grossen Landstrassen, die einesteils den kulturell immer höher stehenden westlichen Teil des Landes mit dem salzreichen östlichen Teil, anderenteils Siebenbürgen und die südlichen Landesteile mit Oberungarn und Polen verbanden. Schon zur Zeit der Römer führte der kürzeste Weg von Aquincum nach Torulitrum in Oberdacien über die Stelle, wo heute Debrecen liegt, natürlich nur in dem Fall, wenn sich die kriege-

rishen Jazygen neben der Theiss friedlich verhielten. Irgendwo in der Umgebung von Debrecen durften wohl Rukkonion oder Dokirava, Städte der dakischen Anarten, gestanden haben.

Aus jener eigentümlichen Tatsache, dass die grossen Grundstücke der Hauptgassen in der inneren Stadt sich sehr weit gegen die benachbarten Nebengassen hineinziehen, sowie aus einigen alten Aufzeichnungen schliesst der Verfasser dieser Abhandlung, dass die — zwischen den Hauptgassen mehr oder minder parallel laufenden, und in kleinere Grundstücke geteilten — Nebengassen erst viel später entstanden sind, da man ja die Ansprüche der anwachsenden Bevölkerung auf Hausgründe befriedigen musste. Die Grundstücke erster Ansiedlung waren also länger und breiter als die heutigen; jedes Haus bekam noch hinter dem Hofe einen grossen Garten. Später, besonders seit dem XVI. Jahrhundert, wurden diese Gärten als Hausgründe ausgeteilt indem man zwischen den Hausgründen für den Verkehr neue, schmale Gassen eröffnete. Eben diese ungewöhnte Grösse der alten, inneren Grundstücke verursachte die grosse Ausbreitung von Debrecen, sodass sich dessen Bürger — trotzdem sie vom König Siegmund im Jahre 1405 die Rechte der Stadt Buda bekamen — nie mit Mauern und Basteien befestigen konnten umsoweniger, da ja die Stadt in einer stein- und wasserarmen Gegend liegt. Deshalb blieb Debrecen immer eine offene Stadt, eine typische Stadt der ungarischen Tiefebene, die viel mehr den Charakter der Bauerndörfer, als den einer westlichen Stadt hatte.

Der zweite Teil des Buches befasst sich der Reihe nach mit den verwüsteten, bezw. verschwundenen Dörfern; zuerst mit jenen, von denen teils auf Grund von Urkunden, teils auf Grund tatsächlicher Denkmäler resp. Überreste feststellbar ist, dass sie eine Kirche oder eine Kapelle hatten; dann mit jenen, die kein Bethaus hatten. Von den vorigen gab es 32, von diesen 18. In zwei oder drei Ortschaften gab es auch mehr als ein Bethaus. Ein solches Dorf war Boldogfalva, knapp vor Debrecen, in welchem ausser der Kirche der hl. Jungfrau zwei Kapellen, die des hl. Joachim und der hl. Anna standen. Dann Ohat, welches zur selben Zeit ausser der Klosterkirche der hl. Jungfrau auch eine andere parochiale Kirche, die des St. Georgs, des Märtyrers hatte, wie dies Urkunden beweisen. Debrecen aber zierten zwei Kirchen, ausserdem vier oder fünf Kapellen.

Die St. Andreaskirche wurde zwischen 1297 und 1317 im frühgotischen Styl, an der Stelle einer kleineren Kirche romanischen Styls erbaut. Die durch das grosse Feuer von 1564 verursachten Schäden liessen die Bürger von Debrecen erst 64 Jahre später mit Hilfe des Siebenbürger Fürsten Gábor Bethlen ausbessern. Im Jahre 1802 brannte die Kirche wieder ab. Auf dem Grunde der baufälligen Trümmer wurde die heitige reformierte Grosse Kirche erbaut. Die Abhandlung rekonstruiert — der Wirklichkeit nahe-

kommand — den Grundriss und die äussere Ansicht der St. Andreaskirche, von der wir nur sehr mangelhafte Beschreibungen und Zeichnungen besitzen. Die Kirche war von einer beträchtlichen Grösse, hatte drei Schiffe, mit Schnitzwerk geschmückt, hatte ein freistehendes Sanktuarium und einen achteckigen, starkgebauten Turm. Was ihre Dimensionen und ihre Form anbetrifft, könnte man sie am besten mit der St. Michaelskirche von Sopron vergleichen. Ausserdem gab es noch eine St. Ladislauskirche, von der wir aber nichts näheres wissen; zur Zeit der Reformation bestand sie wahrscheinlich nicht mehr. Sichere, aber wenige Angaben besitzen wir von der Allerheiligenkapelle in der Marktgasse, von der St. Nikolauskapelle in der Nikolausgasse und von der St. Elisabethkapelle in der Csapógasse. Neben der letzteren liess ein reicher Bürger, Ladislaus Konc im Jahre nach der Schlacht von Mohács ein Hospital erbauen. Wahrscheinlich ist, dass es ausser den genannten auch eine St. Michael- und eine St. Annakapelle gab. Anzunehmen ist, dass auch das Kloster der Franciskaner (*ordo fratrum minorum*) eine kleine Hauskapelle hatte. Dieser Orden liess sich 1312 in einem aus dem Material einer eingestürzten Kirche gebauten Kloster nieder, am Anfange der Csapógasse. Im Zeitalter der Reformation wurde das zu gleicher Zeit entstandene Kloster der Dominikaner gesperrt, vielleicht dort, wo jetzt das Kollegium steht. Dieses Kloster bestand nur ganz kurze Zeit.

Kurzer Inhalt des Abschlusses der Abhandlung ist folgender: In der Umgebung von Debrecen stammen die meisten Ortsnamen aus ertürkischen und altslavischen Personennamen. Dies sind die ältesten. Später entstanden die der christlichen Martyrologie entlehnten und mit den besitzanzeigenden Wörtern *háza*, *hida*, *telke* etc. verbundenen Ortsnamen. Sehr häufig und teils aus dem Zeitalter der Arpaden sind jene Ortsnamen, die irgendeine Eigenschaft oder Beschäftigung (usw.) bedeuten und aus der lebenden ungarischen Sprache sehr leicht zu verstehen sind. Das in den Jahren 1322–37 verfertigte Decennialverzeichnis von Pápa, welches eine wichtige Quelle der Anthropogeographie des mittelalterlichen Ungarns ist, erwähnt in der Umgebung von Debrecen 15 Dörfer mit Pfarren. Mit Hilfe anderer Quellen verdoppelt sich aber diese Zahl.

Den Zeitpunkt der Entstehung oder des endgültigen Verschwindens dieser Dörfer kann man mit Ausnahme von einigen pünktlich nicht feststellen. Manche überlebten wahrscheinlich nicht einmal die Tatarenverwüstung von 1241. Die Entvölkerung zahlreicher kleiner Dörfer verursachten wahrscheinlich jene furchtbaren Seuchen (Pest), die besonders in zweiten Drittel des XIV. Jahrhunderts fast alle Länder Europas heimsuchten. Aber auch nach solchen Katastrophen finden wir zu Beginn der türkischen Besatzung, die im Jahre 1552 jenseits der Theiss mit dem Falle von Temesvár, Gyula, Szeged und Szolnok beginnt, auf dem Gebiete Debrecens 19 schön entwickelte, ziemlich dicht bevölkerte

Dörfer. Nach anderthalb Jahrhunderten, als auch dieser Teil des Landes vom türkischen Joch befreit wurde, blieben von den 19 nur drei: Debrecen, Sámson und Szová.

Debrecen überlebte aber nicht nur die schweren Jahrhunderte, die elementaren Heimsuchungen und die Verheerungen von Tataren und Türken, sondern wurde — alldies siegreich überwindend — der Handels- und Gewerbemittelpunkt des Landes jenseits der Theiss, sowie der geistige Führer des Ungartums reformierter Religion. Diese Entwicklung geschah nur insofern zur Last der zugrundegegangenen Dörfer seiner Umgebung, dass Debrecen die herrenlosen Grundstücke mit der Gewandheit und Fürsorge der zähen Lebenskraft ihrer Bürger durch königliche Donationen, Pfändungen oder durch Ankauf in Besitz nahm und einverbleibte.

Die Einwohnerschaft jener Dörfer sog aber Debrecen nicht in Massen, sondern einzeln auf. Dies kann durch geschichtliche Daten bewiesen werden. Denn die Einwohnerschaft der Dörfer fiel ja inassenhaft in den Kämpfen oder durch die Pest, — oder sie wurde auf den Sklavenmärkten des Ostens verkauft.

Die Debrecener benützten die enormen, in ihren Besitz gelangten Grundstücke lange Zeit als Weideplätze für ihre Rinder- und Pferde-herden. Im XVI. und XVII. Jahrhundert sind die geschickten, unternehmungslustigen Debrecener Viehhändler in ganz Mitteleuropa berühmt.

Seit ungefähr anderthalb Jahrhunderten begann aber das Kulturleben auf den Gebieten der zugrundegegangenen Dörfer. Auch auf den Debrecener Meierhöfen (puszta) entwickelte sich das Tanya- (Meierei)- System, das für die Landwirtschaft der ungarischen Tiefebene so bezeichnend ist, in musterhaft gesunder Richtung. Um tausende von kleineren oder grösseren blühenden Meiereien (tanya) wird nun die — eine Mehrproduktion erstrebende — Landwirtschaft mit immer mehr Arbeitskräften und mit allen Mitteln der modernen Technik betrieben.

